

Önéletrajzi Magyarország-képek a száműzetésben: Rákóczi és Mikes

Az utóbbi húsz év irodalomtudományi önéletrajz-kutatásainak egyik felismerése, hogy az önéletrajz nem egységes műfaj, s a szövegek nyelvi-retorikai megformáltsága miatt az ún. „önéletrajzi hitelesség” mindig fikció.¹ A tényyszerűség és a fikcionalitás viszonyának az 1960-as évektől kb. az 1990-es évekig tartó intenzív vizsgálata után ma az olvasási és megértési figurákként, az önábrázolás színpadaiént értelmezett önéletrajzok medialitása, mintái, topikája és motívumai állnak a figyelem előterében. A sokáig paradigmaticusnak tartott kulcsszövegek lassan a háttérbe szorulnak, alműfajok, mint pl. a tudósönéletrajz, és kevert formák, mint pl. az önéletrajzi regény, egyre több figyelmet kapnak.² Az önéletrajzi szerződés és az autofikció, illetőleg az autofikcionális írás koncepcióit tovább differenciálják.³ Új önéletrajzi formák lépnek a kutatás érdekkörébe, ismeretlen és kevésbé ismert szövegeket fedeznek fel és értelmeznek.⁴ Az egy-egy nemzeti nyelvű korpuszra

- 1 Martina WAGNER-EGELHAAF, „Zum Stand und zu den Perspektiven der Autobiographieforschung in der Literaturwissenschaft”, *BIOS* 23, 2. sz. (2010): 188–200. – A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítséget köszönöm Mészáros Kálmánnak és Czigány Istvánnak.
- 2 Günter NIGGL, Hg., *Die Autobiographie: Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998²).
- 3 Frank ZIPFEL, „Autofiktion: Zwischen den Grenzen von Faktualität, Fiktionalität und Literarität?”, in *Grenzen der Literatur: Zu Begriff und Phänomen des Literarischen*, Hg. Simone WINKO, Fotis JANNIDIS und Gerhard LAUER (Berlin–New York: De Gruyter, 2009), 284–314; Martina WAGNER-EGELHAAF, Hg., *Auto(r)fiktion: Literarische Verfahren der Selbstkonstruktion* (Bielefeld: Aisthesis, 2013).
- 4 Margaretta JOLLY, ed., *Encyclopaedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms* (London–Chicago: Routledge, 2001).

összpontosító vizsgálatok mellett megjelent a globális perspektíva, s vannak, akik az összehasonlító és interdiszciplináris kutatások jelentőségét hangsúlyozzák.⁵

Tarnai Andor *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*⁶ c. könyvének fontos felismerése volt, hogy a magyar viszonyok kül- és belföldi kritikái jelentős részben topikus természetűek, s szükség lenne a rendi Magyarország nemzet- és haza-fogalmának, közösségi tudatának jól körülhatárolt időszakok, rétegek, csoportok és szerzők szerinti, módszeres feldolgozására. Ebben az irányba mutat az imagológiai kutatások egyik kevésbé kiaknázott lehetősége: a műfajok, szövegcsoportok és szerzők mentén történő elemzés. Ebben a tanulmányban II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen három különböző nyelven írt, három eltérő típusú önéletrajzi művének Magyarország- és Erdély-képét hasonlítom össze, kiválasztott szempontok alapján. Megvizsgálom, milyen minták, motívumok, politikai elképzelések és gondolati alakzatok határozzák meg a két szerző Magyarország- és Erdély-képeit, melyek visszatekintve a haza jelképévé váltak. A patriotizmus háromféle érzelmi fikcionalizálásának összehasonlításával választ keresek a kérdésre, hogyan alkalmazza a két száműzött a tényyszerűséget a Habsburgok uralmi ambíciói és a nemzeti ellenállás összefüggésében, s milyen módon hozza létre a szerzői fikciót és a fikcionalitást. Bemutatom, hogyan jelenítik meg az elhagyott hazát az idegen környezetben, s milyen eszközökkel és milyen céllal használják a pátria képeit.

Kiinduló tézisem, hogy a száműzetésben keletkezett önéletrajzi irodalom valamiképpen rejtett hazatérés. Mindkét szerző éles szemmel, de részben eltérő módon kommentálja a magyarországi viszonyokat: míg Rákóczi szenvedélyes leírásai és éles megjegyzései néha azt a benyomást keltik, mintha szerzőjük elszigetelt helyzetét, korlátozott cselekvési lehetőségeit kompenzálnák, Mikes többnyire a sorok közé rejtí és ironiával vegyíti keserűségét. Mikest elsősorban a nyelv, Rákóczit a vállalt feladat kudarca köti össze az emlékek világába süllyedt hazával. A magyarországi viszonyok jellemzésében mindkettejükénél megjelennek a 17–18. századi nemzetkarakterológiai toposzok és közhelyek, a Magyarország elmaradottságát és kulturálatlanságát tematizáló külföldi szerzők Tarnai Andor által is regisztrált érvei, ezeket azonban mindketten sajátos vonásokkal színezve, egyéni formában adják elő.

5 Martina WAGNER-EGELHAAF, ed., *Handbook of Autobiography/Autofiction*, 3 vol. (Berlin: De Gruyter, 2019).

6 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 16, <http://mek.oszk.hu/05400/05453/>.

A források

A három forrás Rákóczi *Confessio peccatorisa*, *Mémoires*-ja és Mikes *Törökországi levelei*. A *Mémoires* 1739-ben, a *Confessio* 1876-ban,⁷ a *Törökországi levelek* 1794-ben jelent meg először nyomtatásban.⁸ A *Mémoires* a magyar történelem összefoglalásával, a Rákóczi által 1703–1711 között vezetett szabadságharc dokumentumaival és Bethlen Miklós apokrif emlékiratainak rövidített változatával együtt látott napvilágot először az *Histoire des révolutions de Hongrie* c. gyűjteményben. Ez a kiadvány hosszú ideig befolyásolta az európai historiográfia képét a magyarokról és a magyar történelemről, s két évszázadon át hatott a magyar politikai gondolkodásra. A *Törökországi levelek* kritikai kiadása 1966-ban,⁹ a *Mémoires*-é 1978-ban jelent meg.¹⁰ A *Mémoires* szövege és a *Confessio* teljes korabeli francia fordításának erősen rövidített, kontaminált és modernizált változata 1977-ben,¹¹ a két mű kissé rövidített angol fordítása 2019 elején látott napvilágot.¹² A *Confessio* latin szövegének, továbbá teljes és kivonatos 18. századi francia fordításainak kritikai kiadásai előkészületben vannak.¹³

- 7 Franciscus II. RÁKÓCZI, *Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes principis christiani*, e codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis ed. Commissio fontium historiae patriae Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapestini: Bibliopolium Academiae Hungaricae, 1876) (a továbbiakban *Conf.*). A magyar nyelvű idézetek forrása: II. RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások*, ford. SZEPES Erika, s. a. r., jegyz. és utószó HOPP Lajos (Budapest: Alexandra Kiadó, 2003, 1. kiadás: 1979); a továbbiakban *Vall.*
- 8 A mű idegen nyelvű fordításaihoz vö.: HOPP Lajos, gyűjt., KUN Zsuzsanna és MACZÁK Ibolya, összeáll., *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia / Kelemen Mikes Auswahlbibliographie* (Budapest–Eger: MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum Kiadó, 2011), 29–32.
- 9 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966). Idézett kiadás: MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, összeáll., gond., jegyz. és bev. HOPP Lajos (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990) (a továbbiakban *TL.*).
- 10 II. RÁKÓCZI Ferenc fejedelem, *Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig / Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin*, ford. VAS István, tan., jegyz. KÖPECZI Béla, gond. KOVÁCS Ilona (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978) (a továbbiakban: *Mém.*).
- 11 *L'autobiographie d'un prince rebelle. Confession et Mémoires de François II Rákóczi*, choix des textes, préface et commentaires par Béla KÖPECZI, établissement du texte d'après l'édition de 1739 des *Mémoires*, et le manuscrit de la traduction française de la *Confession* par Ilona KOVÁCS (Budapest: Corvina Kiadó, 1977).
- 12 Ferenc RÁKÓCZI II, *Confessio peccatoris*, transl., notes by BERNARD Adams, pref. Robert EVANS, essay Gábor TÜSKÉS (Budapest: Corvina Kiadó, 2019); Ferenc RÁKÓCZI II, *Memoirs*, transl., notes by Bernard ADAMS, essay Gábor TÜSKÉS (Budapest: Corvina Kiadó, 2019).
- 13 François II RÁKÓCZI, *Confession d'un pécheur. Traduite du latin par Chrysostome Jourdain*, édition critique avec introduction et notes établie sous la dir. de Gábor TÜSKÉS, avant-propos de Jean GARAPON, avec collaboration de Csenge ARADI, Ildikó GAUSZ, Zsuzsanna HÁMORI NAGY, Réka

Első pillantásra furcsának tűnhet egy *Törökországi levelek* c. mű bevonása a 18. századi Magyarország-képek összehasonlító vizsgálatába, de a nagyrészt közös történelmi háttér, a keletkezés időbeli közelsége, Mikes számos utalása Erdélyre, valamint a francia moralisztika és Port-Royal hatása a két szerzőre kellőképpen indokolja ezt. Mindkét szerző az elhagyott haza, a száműzetés különleges íráshelyzetéből és az isteni elrendelés perspektívájából, kritikusan tekint Magyarországra, Erdélyre és a saját sorsára. Mindketten különböző szerzői szerepek dialógusa révén fejtik ki elképzeléseiket. Eltérő módon ugyan, de mindhárom művet meghatározza a faktualitás és a fikcionalitás sajátos viszonya és a beható foglalkozás az önéletrajzi emlékezés folyamataival. Az elbeszélés önéletrajzi és történeti terei a három műben poétikai-retorikai terekké változnak át, melyek a száműzöttek önazonosságának keresését képezik le elsősorban.

A három mű félfikciós jellege már első olvasásra szembeötlik, a fikcionalizálás pontos mértékét, eszköztárát, a történetileg hiteles leírás és a fikció közti határt azonban – mint az önéletrajzi műfajokban általában – nehéz pontosan meghatározni. Ehhez járul, hogy a művek Magyarország-képét eddig nem vizsgálták módszeresen. Van olyan vélemény, mely szerint Rákóczi reálisan ír az ország állapotáról, egy másik felfogás szerint azonban a saját politikája szempontjából ábrázolja és értelmezi a császári kormányzat álláspontját, az udvari csoportok érdekeit és a magyar viszonyokat.¹⁴ Mikes művének háttérében szűkebb hazája, Erdély áll; számára ez az abszolút mérce, melyhez mindent viszonyít az új körülmények között. Rákóczi negyven, Mikes huszonhét éves volt, amikor írni kezdte e munkákat.

Rákóczi két önéletrajzi műve első pillantásra nem tűnik másnak, mint életrajza, illetőleg annak egy része variációinak, augustinusi értelemben vett *retractatiójának*. A figyelmes olvasás azonban új részletekre is fényt derít. A grosbois-i kamalduli kolostor, melyben műveit elgondolta, s a *Confessio* egy részét és a *Mémoires* első változatát leírta, döntő helyszínné vált számára, ahol megtalálta írói hangját, és ahova gondolatban újra meg újra visszatért. Az életpályát a születéstől a megírás idejéig átfogó, három könyvre tagolt *Confessio* egyik különle-

LENGYEL, Zsolt SZEBELÉDI, Ferenc TÓTH et Anna TÜSKÉS, édition revue et préparée par Michel MARTY (Paris: Champion, megjelenés alatt).

14 R. VÁRKONYI Ágnes, „Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művében”, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár*, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, 167–198 (Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007), 185, 196; KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991), 554–556.

gessége, hogy történeti, politikai, etikai és vallási felfogását Rákóczi következetesen a saját életére és a magyar történelemre vonatkoztatja. A vallási konfesszió augustinusi hagyományát keresztezi a politikusi hivatást középpontba helyező önéletrajzok vonulata. Rákóczi az elbeszélésbe szövi bele a gondolati elemeket és személyes véleményét, s bár a háttérrel és a fő motivációt a szabadságharc és annak igazolása adja, ennek részletes történetét nem itt, hanem egy másik műben, a *Mémoires*-ban beszéli el. Magyarország történetének és jelen viszonyainak bemutatása a *Confessió*-ban folyamatosan váltakozik a személyes múlt eseményeivel, a szabadságharc előzményeinek és néhány fontosabb mozzanatának felidézésével, a bibliai idővel, a teremtés örökkévalóságával, saját lelki életének aktuális helyzetével és az elképzelt jövővel. Az élettel kapcsolatos meghatározó döntéseket árnyaltan reflektálja és hatásosan jelenetezi. Az elbeszélte tények egy „magasabb igazság” megerősítését szolgálják.

Politikai, államelméleti elképzeléseit Rákóczi gyakran nem közvetlenül, hanem vallási szimbólumok, allegóriák és metaforák segítségével fejezi ki vagy sejteti. Ezek között központi helyet foglal el a pásztor és a nyáj bibliai eredetű metaforája, valamint a Mózes–Rákóczi párhuzam: mindkettő a fejedelem és a magyar nép viszonyáról alkotott felfogását jellemzi. Rákóczi a száműzetésben is nyája, azaz Magyarország és Erdély népe pásztorának tartja magát, aki a nép szószólója akar lenni Isten előtt. Providenciális történelemszemlélete értelmében ismételten önmagát vádolja, hogy rosszul vezette nyáját, de a nyáj is tévelygett, s ezért megérdemelték a büntetést.¹⁵ A túlzott önvád és általában a túlzás a *Confessio* egyik fontos retorikai alakzata, nem csak Rákóczi magánéletének megítélésében. A műben megrajzolt Magyarország-kép valóságtartalmát illetően szem előtt kell tartani, hogy Rákóczi jó megfigyelő, de fantáziája is működik; történeteinek egy része nem igazolható forrásokkal, sok mindent elhallgat, s gyakran használja korábbi kiáltványai, rendeletei, beszédei, levelei és követi utasításai fogalomkészletét, kifejezéseit. A *Confessio* elsősorban ott tekinthető történetileg hitelesnek, ahol Rákóczi személyes tapasztalatok és megbízható híradások alapján ír, s állításai más forrásokból ellenőrizhetők. Megállapításai mindenekelőtt ott vitathatók, ahol kritikátlanul veszi át mások véleményét, felületesen ismeri a helyzetet vagy nem elég alapos az okok feltárásában, illetőleg ahol fokozott irodalmi ambíció, apologetikus szándék vagy személyes elfogultság vezeti.¹⁶

15 KÖPECZI, *A bujdosó...*, 499.

16 TÜSKÉS GÁBOR, „Fikció és valóság a *Confessio peccatoris*-ban: A lengyelországi emigráció ábrázolása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 5. sz. (2018): 565–579.

A *Mémoires* különlegessége, hogy kortörténeti forrás, egyéni hangvétellő írói alkotás és politikai védőirat egyszerre. Rákóczi ezzel a munkával akarta tájékoztatni az európai közvéleményt a szabadságharc okairól, lefolyásáról, s igazolni kívánta cselekedeteit és az esetleges újrakezdést.¹⁷ Többször utal a *Confessióra*, melytől elvben igyekszik elhatárolni a művet, valójában azonban számos szerkezeti, tartalmi, motivikus, retorikai és szemléleti összefüggés található a két munka között. Bár a *Mémoires* „Örök Igazsághoz” címzett ajánló levelében deklarálja a hitelesség igényét, Rákóczi itt is erősen szubjektív:¹⁸ mindvégig saját személyiségét állítja a középpontba, miközben váltogatja a főúr, a hadvezér és a diplomata nézőpontjait. Szemléletes leírások és portrék sorát illeszti az elbeszélésbe, s figyel a cselekedetek motivációira és a jellemek sajátosságaira.

Látásmódja kritikus és önkritikus egyszerre; kritikája azonban néha szándékosan túlzó. Némely eseményt részben másként ad elő itt, mint a *Confessióban*. Rendszeresen mérlegeli a körülményeket, értékkel, véleményt mond, de sok mindent elhallgat, s előfordulnak tárgyi tévedések, alaptalan általánosítások és a későbbi események hatása alatt készült jellemzések is. Sajátos feszültség áll fenn a megfogalmazás tárgyilagosságra törekvése, az események kavargása és az ország helyzete, sorsa fölött érzett fájdalom, a szabadságvágy és a zsarnokgyűlölet szenvedélyes, néha patetikus kifejezése között. Az erős affektivitás és az érzelmek fölötti uralkodás szándékának kettőssége mindenütt jelen van. Rákóczi történelemszemlélete nem objektív: újra meg újra igazolni kívánja, hogy Magyarországnak és Erdélynek el kell szakadnia a Habsburg-háztól, s biztosítani kell függetlenségüket és szabadságjogaikat. Műfaját tekintve a mű a hagyományos értelemben vett történelmi, politikai, katonai *mémoire* és az augustinusi *confessio* között helyezkedik el.

A *Törökországi levelek*, összesen kétszázhet fiktív levél kronologikus gyűjteménye, Rákóczi és Mikes közös száműzetésének utolsó állomásán, Törökországban keletkezett. A megírás kezdete egybeesett a *Confessio* II. és III. könyvének megfogalmazásával, a befejezés több mint húsz évvel Rákóczi halála (1735) után következett be. Az erdélyi középnemesi családban született Mikes tizenhét éves korában lett tagja a Rákóczi által alapított Nemes Ifjak Társaságának, s Erdélyt elhagyva először „bejáró inas”-ként, majd kamarásként, végül első kamarásként szolgálta élete végéig a fejedelmet. A levelek címzettje Mikes közelebről nem meghatározott, fiktív erdélyi nőrokona, akit Konstantinápolyba, azon belül Perába

17 KÖPECZI, *A bujdosó...*, 551.

18 VÖRÖS Imre, „Objektivitás és szubjektivitás Rákóczi *Emlékirataiban*”, in *Rákóczi-tanulmányok: A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai. ELTE Bölcsészettudományi Kar, szerk. SINKOVICS István és GYENIS Vilmos* (Budapest: ELTE BTK, 1978), 106–115.

helyez. Ezzel a megoldással az egy hangra hangszerelt, fiktív dialógus lehetőséget kínál az erdélyi és magyarországi emlékek felidézésére és összehasonlítására a törökországi jelenségekkel.¹⁹ A művet személyes írásmód, az identitáskonstrukció²⁰ és az önreprezentáció összetett eljárásai és a különféle elbeszélő stratégiák egyedi összekapcsolása jellemzi, beleértve a számos nemzetközi elbeszélő témát és motívumot képviselő históriákat, a gáláns, évődő hangot és az irónia alakzatait. A kezdetben derűs hang idővel egyre rezignáltabbá válik. Mikes Magyarország-, illetőleg Erdély-szemlélete ugyancsak kritikus, de egyben idealizált, tele rokonszenvvel, megértéssel és a jobbítás vágyával.

A magyar történelem Rákóczinál

Magyarország és Erdély történetével a *Mémoires*-ban az 1704-es év hadműveleteit elbeszélő rész bevezetőjében foglalkozik Rákóczi.²¹ Történelemszemlélete szorosan összefügg a szabadságharc publicisztikájával. A történeti visszapillantás a magyarokat lázadóknak nevező vádak elleni védekezés és az ország aktuális állapotának bemutatása keretébe illeszkedik. Ez a vád azóta él, írja, mióta az ország elvesztette királyát a mohácsi ütközetben (1526), a magyarok pártokra szakadtak, és I. Ferdinándot választották királynak. A királyok között voltak, akik „juhaik gyapjával idegeneket akartak felöltöztetni”, megszegték a törvényt, s törvényeik megvédésére kényszerítették a magyarokat. Megkülönbözteti az egyéni nagyravágyás okozta lázadásokat a szabadságjogok törvényes védelmétől. Szent (I.) László király (uralk. 1077–1095) példáját idézi, aki a szabadságjogok megőrzésére fogott fegyvert az idegenek tanácsával kormányzó király ellen, s megfosztotta trónjától. Antonio Bonfini, Mátyás király történetírójának munkájára (*Rerum Ungaricarum decades*, 1488–1497) hivatkozva állítja, a Habsburg királyok előtti időben nagyrészt becsvágyó főurak szították a királyok elleni lázadásokat, a meggyék csak ritkán keltek fel ellenük. A Habsburgok alatt az utóbbiak mindig csak az esküszegő és törvényt sértő királyok ellen keltek fel a szabadság védelmére.

19 SÁJTER Laura, „»Arcok« dialógusa a *Törökországi levelek*ben, in Író a száműzetésben: Mikes Kelemen, szerk. TÜSKÉS Gábor, munkatársak CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla és LENGYEL Réka, 145–155 (Budapest: Universitas Kiadó, 2012).

20 Gábor TÜSKÉS, „L’art narratif et la construction identitaire dans les *Lettres de Turquie* de Kelemen Mikes”, in *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*, sous la dir. de François CADILHON, Michel FIGEAC et Caroline LE MAO, 49–67 (Paris: Champion, 2013).

21 *Mém.*, 53–56, 320–322.

Az ausztriai ecset – folytatja – durva vonásokkal, sötét színekkel festi a magyarokat, [...] hol azt vetik szemére, hogy nem ért a tudományhoz és a szépművészethez. [...] De az, amit előadok, csak látható jele és keserű gyümölcse az Ausztriai Ház gyámkodó uralkodásának, amely az egész nemzetben kifejelesztette a rosszul nevelt gyerekek tulajdonságait.²²

Rákóczi itt támadásba megy át: retorikai kérdések sorával kéri számon a Habsburgokon a kollégiumok és az akadémiák alapítását, s hiányolja az ifjúság felhasználását az udvar vagy a háború feladataira. Nehezményezi, hogy nem vezették be az ipart és a kereskedelmet a nép közé, s a zsarolással maguk kényszerítették a magyarokat „saját szükségleteinek összezsugorgatására”. A polgárosodásnak ez a vázlatos programja egy hazafias indulattal telített részben kapott helyet. Azzal, hogy elismeri a vádak lényegét, Rákóczi az ellenfél érveit fordítja a Habsburgok ellen, s fölveti felelősségüket. A Habsburgok uralmát Isten igazságos büntetésének nevezi, míg önmagát „méltatlan eszköz”-nek tartja arra, hogy felébressze a magyarok szabadságszeretétét.

Ezt követően Erdély történelme felé fordul; forrásként az „erdélyi évkönyvek”-re, köztük Bethlen Farkas munkájára hivatkozik.²³ Az isteni gondviselés művét látja abban, hogy „a magyar János királynak adta Erdélyt és a hozzá tartozó Partiumot mint külön országot”, melyben megőrizték a szabadság törvényekkel biztosított mintaképét. Az Erdélyi Fejedelemséget a Habsburgok „a zavarosban halászva” szereztek meg a Báthoriak idején, állítja, majd „az öregek hitellel érdemes hagyományából”, azaz a szájhagyomány alapján előad egy részben fiktív történetet a Bocskai felkelés (1604–1606) kezdetéről, a „németek között”, azaz jórészt Bécsben és Prágában nevelkedett Bocskai István erdélyi fejedelem intrikával történt elidegenítéséről korábbi környezetétől. Csak röviden utal Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és Thököly Imre Habsburg ellenes harcaira, mint az új században övele kezdődött események előzményeire. „Mindezzel azt akarom bizonyí-

22 „Les traits dont le pinceau autrichien dépeint les Hongrois sont grossiers, et les couleurs en sont noires; [...] tantôt ils les blâment de leurs mœurs grossières, rustiques et barbares, tantôt ils les taxent de l'ignorance des Sciences et des beaux Arts, quelquefois de leur débauche, de leur oisiveté et de leur avarice. Mais hélas! Ce qui s'est passé dans une guerre de huit ans et qui est raconté dans cet Ouvrage ne convaincra pas les Autrichiens de fausseté, car ce qui y est rapporté, n'est que des signes manifestes et des fruits amers de la domination paternelle de la Maison d'Autriche, sous lesquelles toute la Nation a contracté les véritables propriétés d'enfants mal élevés...” Uo., 55.

23 Uo., 56–57, 322–323.

tani – írja –, hogy a szabadság megsértése, majd helyreállítása volt a háború oka, nem pedig az, hogy az országban eretnek vallások terjedtek el.”²⁴

További utalást tesz Erdély történetére Rákóczi az 1707-es erdélyi fejedelmi beiktatásának leírása kapcsán.²⁵ Eszerint a Habsburgok magyarországi uralmának növekedésével és Erdélyre vonatkozó szándékainak nyilvánvalóvá válásával egy időben a fejedelmek kénytelenek voltak „óvatos magatartás”-t tanúsítani a törökökkel szemben. Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Báthori Gábor, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György „némi mértéket tartott ebben az óvatos politikában, de haláluk után Barcsai [Ákos], Kemény János és Rhédey [Ferenc] [...] pártokra szakították a rendeket”. Végül Apafi Mihály alávetette magát a portának, „sokkal alantasabban, mint ahogy a törökök talán megkövetelték volna”.²⁶

A *Confessio* I. könyvében a felkelés előzményeinek számbavételekor Rákóczi részletesen kitér az erdélyi eseményekre.²⁷ Munkács várának feladása (1688) után Thököly alig tudott létrehozni egy három-négyezer fős sereget, írja, míg Apafi fejedelem különféle terveket szőtt a törökkel kötött szövetség fölbontására. Erre végül első minisztere, a bécsi udvarnak is szolgálatában álló Teleki Mihály vette rá. A fejedelem és a császár közötti egyezség értelmében a fejedelem belép a törökök elleni szövetségbe, hozzájárul osztrák csapatok erdélyi állomásozásához, s biztonsági célokra átad két erődöt. A császár biztosítja a fejedelmet, hogy megőrzi az erdélyiek kiváltságait és szabadságjogait, fiát apja halála után elismeri Erdély fejedelmének, s a háború végeztével az átadott erődöket kiüríti. A megállapodás megkötése után azonban a császári csapatok behatoltak az országba, szabadon garázdálkodtak, s a fejedelmet családi várába való visszavonulásra kényszerítették. Rákóczi jelzi, Apafi halála (1690) után a császáriak Váradot is elfoglalták, amivel közvetve a bécsi udvar hűségére emlékeztet. Az újabb kutatások szerint Rákóczi elfogultan ítéli meg Teleki Mihály politikai szerepét;²⁸ Apafi nem két, hanem tizenkét várat adott át; fiát, II. Apafi Mihályt rövid uralkodás után lemondatták (1695), Bécsbe hívták, és nem engedték vissza Erdélybe.

24 „Je rapporte ceci entant que les violations des Libertés et leurs réparations ont été la cause des guerres, et non entant que celles-ci concernoient la propagation des Religions hétérodoxes...” Uo., 57, 322–323.

25 Uo., 150–151, 388–389.

26 „Boskay, Sigismond mon Trisaïeul, Gabriel Bathori [...], Gabriel Betlehem, et les deux Georges mes Aïeux, gardoient quelques mesures dans ces ménagemens, mais après leur décès, les factions de Barcsay, de Jean Kémény et de Rédey, qui prétendoient tous en même tems à la Principauté aiant partagé les États, Apaffy se soumit à la Porte avec plus de bassesse que les Turcs n’eussent peut-être exigé si on ne leur eût pas déferé de bon gré.” Uo., 151, 389.

27 *Conf.*, 49–51; *Vall.*, 46–48.

28 *Vall.*, 328, jegyzet a 46. laphoz.

A Habsburgokat a *Mémoires* szerint a török elleni háború sikere „tette felfuvalkodottá”, majd az 1687/88. évi pozsonyi országgyűlésen I. Lipót elérte fia, I. József örökös királlyá koronázását.²⁹ Rákóczi megemlíti, hogy ezt megelőzően az Antonio Caraffa tábornok alatt emelt eperjesi „gyászos theatrum” (1687) ítélete alapján több mint hetven nemest végeztek ki törvénytelenül. A *Confessio* I. könyvében ugyan-ezen esemény kapcsán „a nemesség igen sok élharcosá”-ra és vezetőjére utal, akiket „hóhérok keze által irtóztatós kínzásokkal meggyötörve szétmarcangoltak”.³⁰ A kutatás mai állása szerint összeesküvés koholt vádjával valójában összesen huszonnégy polgárt és nemest ítéltek halálra, és végeztek ki 1687 tavaszán. Rákóczi megjegyzi azt is, hogy gróf Draskovich Miklós országbíró hirtelen halálát (1687) „mindenki közmegegyezéssel mérgezésnek tulajdonította”. A főurak ettől úgy megrémültek, hogy senki nem mert szembeszállni a bécsi udvarral.

I. József koronázása kapcsán Rákóczi a *Mémoires*-ban és a *Confessióban* egyaránt utal II. András király másutt – így például bécsújhelyi fogságának és perbefogásának ismertetésében – is hivatkozott Aranybullájára (1222), melynek ellenállási záradékáról az említett országgyűlés lemondott.³¹ A *Confessióban* előadja, hogy ettől kezdve nem az országgyűlés, hanem az udvar határozta meg a segélyek és hozzájárulások mennyiségét, s a hadbiztos hajtatta be ezt tetszése szerint a császári katonasággal barbár módon. Ez a helyzet okozta a Tokaji Ferenc és néhány más ember által vezetett hegyaljai felkelést 1697-ben, melynek előkészületeiről állítása szerint Rákóczi nem tudott, s amely elől a lehetséges gyanú elhárítása érdekében Bécsbe menekült. Mindez jelzi, a történeti visszapillantás egy teocentrikus történelemfilozófia keretébe illeszkedik, melyet egyetlen politikai eszme tölt ki: Magyarország és Erdély elveszett szabadságának a visszaszerzése.

Rákóczi történelemfelfogását árnyalja a *Confessio* II. könyvének az a részlete, melyben Istenhez fordulva a magyar nép ügyeiről elmélkedik.³² Hangsúlyozza, nem a nép történetét kívánja előadni, hanem a gondviselés döntéseit akarja imádni benne. Felidézi a pogány magyarok keresztény hitre térését, emlékeztet Magyarország szent királyainak jámborságára és a „virágzó szabadság”-ra,

mely az idő múlásával fényűzéssé fajult, majd szabadosságra hajlott. Így eltávolodott tőled, és kutakat ásva magának elhagyott téged, az eleven forrást, és megérdemelte ostorodat. Haragod ezt az ostort először a törökök előrenyomulásával, a főurak

29 *Mém.*, 57–58, 323–324.

30 „...carnificium manu torturis immanibus cruciati, dilaniati fuerant...” *Conf.*, 51; *Vall.*, 47.

31 *Mém.*, 58, 324; *Conf.*, 51; *Vall.*, 48.

32 *Conf.*, 166–168; *Vall.*, 137–139.

pártütésével és viszályával, a vallási villongások bevezetésével és végül a dicsőség kioltásával mutatta meg a népnek. Így nyújtottad neki haragodban a szerföltött keserű poharat egy vele ellenséges, idegen nép igája [...] által [...].³³

A bibliai utalásokban gazdag idézet aláhúzza, Rákóczi szerint a magyarok sorsát az isteni gondviselés határozza meg. Az ószövetségi történelemfelfogás értelmében hangsúlyozza, Isten bűnei miatt bünteti az országot. Ebben a motívumban, mely mindkét műben többször ismétlődik, egy olyan történelemértelmező modell hatása érvényesül, mely a 16. századtól kezdve hangsúlyosan jelen van a magyar irodalomban.³⁴ A magyarok bűnösségének elképzelését a 16–17. századi német szerzők egy része is terjesztette, s gyakran ezt nevezték meg a török elleni harc kudarcának egyik fő okaként. Mindez jelzi, Rákóczit viszonylag kevés dolog érdekelte a történelemből, csaknem kizárólag az, amit nehézség nélkül be tudott illeszteni érvelésébe.

Társadalom, gazdaság, a szabadságharc előtörténete

Magyarország gazdasági helyzetét Rákóczi a *Mémoires* elején exponálja. A bécsújhelyi börtönből történt szökése utáni események és a Lengyelországban töltött két év összegző áttekintése után megállapítja, „[e]közben a magyar népet türhetetlen követelésekkel és adóemelésekkel nyomorgatták. Elrendelték, hogy a vármegyék állítsanak tizenkétezer embert, akiket majd Olaszországba és a Birodalomba küldenek”. Bár az ország bővelkedik sóban, a magas vámok következtében annyira megnőtt a só ára, hogy „a szegény nép kénytelen volt kenyerét só nélkül

33 „...florens libertas, quae successu temporis, postquam in luxum degenerasset, in licentiam conversa est; sic deviauit a te, et sibi cisternas fodiens deseruit te, fontem vivum, et flagella tua promeruit. Monstravit illi furor tuus illa primo per Turcarum progressus, per scissiones et discordias Magnatum, per introductam dissensionem religionum, denique per exstinctionem claritatis; et sic propinasti ei in ira tua calicem amarum nimis per jugum gentis exterarum inimicae sibi...” *Conf.*, 166; *Vall.*, 137.

34 Öze Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991); BITSKEY István, „A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban”, in BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, 37–60 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006), 44–45, 50–51; IMRE Mihály, *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról* (Debrecen: Tisztántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015), 367.

enni”.³⁵ Ehhez járult a vámhivatalokban és az adókvetésnél elkövetett sok visszaélés; a vám- és sóházörök oly mértékben kegyetlenkedtek, hogy a rendeletek megszegői az erdőkbe menekültek félelmükben a büntetéstől.

A képet tovább árnyalja az 1704-es események bevezetőjében adott társadalomrajz.³⁶ Rákóczi bemutatja a különböző rétegek gazdasági helyzetét, érdekeit, politikai állásfoglalását, felekezeti viszonyait és mentalitását. A feudális főúr álláspontját képviseli, miközben feltárja a rendek hibáit, s utal a köztük lévő ellentétekre. Ismételten bírálja az ausztriai uralom szerepét, s a szabadságharc és a hadsereg feltételezett érdekei alapján értékeli. Társadalomkritikája együtt jár a kritikus önvizsgálattal és értelemkereséssel.

Magyarország négy rendjének számbavétele előtt a „nép”, azaz a parasztok és jobbágyság helyzetével foglalkozik. Utal a II. Jagelló Ulászló király alatt végbement parasztfelkelésre (1514), melynek leverését követően a népet szolgálásra vetették, s a nemesség korlátlan jogot nyert jobbágyság fölött. Míg a szlávok vagy oroszok elég türelmesen viselik helyzetüket, a magyar jobbágyság gyűlölik az egész nemesi rendet. Az ún. szabadosok, azaz a hajdúvárosok szabad költözési joggal rendelkező lakóinak helyzete jobb, mint a parasztoké, mivel János király (1526–1540) idejétől kezdve kiváltságokat kaptak az erdélyi fejedelmektől a háborús szolgálat fejében. A szabadosok azonban gyakori helyváltoztatással igyekeztek kibújni szolgáltatási kötelezettségeik alól, s ezzel „megcsalták az országot és a nemességet”. A kétszeresen elnyomott nép helyzetének ábrázolásában Rákóczi irodalmi eszközökkel is érzékelteti a szociális gondolat és a függetlenségi törekvések összetartozását.

Az első rend a klérus, amely az ausztriai uralom óta Rákóczi szerint rosszul teljesíti Szent István és más királyok szándékait. A káptalanok teljesen felhagytak az ifjúság oktatásával, különösen, mióta a jezsuiták foglalkoznak ezzel. A magyar jezsuiták, írja a cseh jezsuiták neveltje, „mindenekelőtt nagy gyűlöletet sugalmaztak Kálvin és Luther követői ellen” az ifjúságnak. A tanulmányaikban kitűnt ifjakat „a jezsuiták közt tartották vissza”. A klérus „keserű vakbuzgóságra” nevelte a világiakat; azt hitte, hogy a katolikus vallás megőrzése az ausztriai uralomtól függ, ami ellen fegyvert fogni annyi, mint *ipso facto* egyházi átok alá ke-

35 „Sur ces entrefaites, le Peuple hongrois étoit opprimé par les actions et les augmentations d’impôts insupportables. Il avoit été ordonné que les Comtés levassent 12 000 hommes pour être envoyés en Italie et dans l’Empire. Le prix du sel, qui est très abondant dans le Royaume, avoit été tellement augmenté par l’imposition des Douanes que le pauvre peuple étoit contraint de manger son pain sans le saler.” *Mém.*, 20, 300.

36 Uo., 58–65, 324–329.

rülni. A háború elején ezért sokáig nélkülöznie kellett a lelkipászorokat, akik a protestáns felekezetek támogatása miatt az „eretnekek cinkosának” tekintették.

Püspökségre Lipót császár Rákóczi szerint csak a jezsuiták által ajánlott személyeket nevezte ki, akik a legalacsonyabb nemességből származtak vagy népi eredetűek voltak. Mivel a nép és a nemesség legnagyobb része „eretnek vallásokat követett”, a lelkipászorok elhanyagolták kötelességeiket, az adót azonban megkövetelték, és „pénzt halmoztak közrendű rokonságuknak”. „A félig romba dőlt templomokat megfosztották díszektől, és még tisztaságot is alig tartottak bennük.”³⁷ Az egri püspök, azaz Telekessy István (1633–1715) nem kedvelte az ausztriai uralmat, s az ő segítségével Rákóczi a saját pártján tartotta a klérusnak azt a részét, „mely nem követte a jezsuiták érzelmeit”. A hadsereg túlnyomó többsége a kálvinista felekezethez tartozott, s a katonák katolikus papok iránti tiszteletlensége az egyház rombolásának látszott a Rákóczit követő főurak szemében. A tolerancia és az államrezon jegyében említi a heves vallásügyi vitákat és az ezekben elért megegyezést.

A második rendet a főnemesek alkotják. Lakhelyük Alsó-Magyarország, továbbá a Vág-vidék tizenegy és Felső-Magyarország tizenhárom megyéje. Közülük sokan Ausztriából vagy Stájerországból nősültek, Bécsben nevelkedtek; birtokaik Stájerország, Ausztria vagy Morvaország határán voltak, s szívükben Ausztriához húztak. Nem akarták kockáztatni birtokukat és vagyonukat, vagy nem sokra becsülték Bercsényi gróf családját és személyét, ezért nem akartak Rákóczi mellé állni. Esterházy Pál nádor (1635–1713, nádor 1687-től) Rákóczi szerint csak a szájával pártolta ügyét, de nem teljesítette nádori kötelességét, mivel nem töltötte be a közvetítő szerepét. Rákóczi részletesen foglalkozik Bercsényi Miklós főgenerálissal, akinek személye, szelleme, hajlama és szokásai erősen megosztották a főurakat. Látszólag önként adták meg a tiszteletet neki, „mégis egyik sem volt őszinte vele, mint ahogy maguk közt sem voltak őszinték”: míg Rákóczit egymás között bírálták, egymást Rákóczi előtt rágalmazták.³⁸ A magasabb katonai rangot viselő főurak között egy sem volt, írja, aki ne érdemelt volna szigorú büntetést a parancsok figyelmen kívül hagyása miatt. De „[n]em volt elég ügyes alatt-

37 „Comme le Peuple et la plus grande partie de la Noblesse suivoient les Confessions hétérodoxes, les Pasteurs manquant d'auditeurs, sous ce prétexte ne vauoient point à la prédication ni ne catéchisoient point la Jeunesse, ils exigeoient cependant, à la rigueur, de leurs Paroissiens les dixmes et autres redevances, ils amassoient de l'argent pour leurs parens roturiers; les Eglises à demi ruinées restoient dépouillées de leurs ornemens, et à peine y gardoit-on quelque propreté.” Uo., 60, 325.

38 „...aucun n'étoit sincère envers lui, ni les uns envers les autres. L'un méprisoit, médisoit, et souvent calomnioit l'autre devant moi, après avoir librement critiqué entre eux ma personne et mes actions.” Uo., 62, 325–327.

valóm ahhoz, hogy helyüket be tudtam volna tölteni és hibáikat javítani”, állítja.³⁹ A nép elszegényítése óta a főurak jövedelme is nagyon lecsökkent, birtokaik leromlottak, s elvesztették hitelüket és tekintélyüket a nemesség előtt.

A harmadik rend a nemesség és a katonaság, azaz a közép- és kismemesség, mely Rákóczi szerint „nagy tiszteletet, engedelmességet és szeretetet tanúsított” iránta. Egyetlen sérelmük volt „a nagyok és tábornokok” büntetésének elmaradása. A katonapolitikai és művelődési szempontból bírálható hibákat Rákóczi történelmi okokkal magyarázza. Megállapítja, hogy „az ország e fontos rendjének nevelése mennyire elhanyagolódott az ausztriai uralom alatt, és hogy e rend a nép legalja elemeivel keveredett”.⁴⁰ A nevelés elhanyagolásának okát a főnemesség elszegényedésében látja. A nemesek jórészt csupán két lehetőség, a gazdálkodás vagy a jogi pálya között választhattak. A fiatal nemesek alkalmazása az alsóbb hivatalokban eljelentéktelenítette őket, és „sokan teljesen megfélemeztek a származásukkal járó kötelességükről”.

A nemesség legnagyobb része a lutheránus vagy a kálvinista felekezethez tartozott, s nem a jezsuitáknál tanult. Ez is közrejátszott Rákóczi szerint abban, hogy csak ritkán léphettek jogi pályára, „nevelésük még jobban elhanyagolódott, és durvább erkölcsökre szoktak”. Sokan „a nemességhez méltatlan” kereskedelemre vagy iparra adták gyermekeiket, a tehetségesebbekből ügyvédek és ügyészek lettek. A sok jogász pereket szított a „nagyok közt”, melyek „megtöltötték a bírák és ügyvédek erszényét”. Az örökösödési törvények miatt néha a házasságok is családi viszályok forrásai voltak. A törvényszéki elnökök nagy vagyonokat gyűjtöttek, megvásárolták a főuraktól kastélyaikat, s a legmagasabb rangokig emelkedtek. A főurak és a nemesség eladósodására, a földek elzálogosítására az ausztriai elnyomás következtében később is visszatér.

A nemesség között járatlanság uralkodik a tudományokban és a hadművészetben, írja Rákóczi. Itt is utal a „gyászos eperjesi tragédiá”-ra, mely elpusztította „a legkülönb nemesembereket”. A török háborúk idején a végvárakban nevelkedett katonák már meghaltak vagy megöregedtek, ezért ebben a szabadságért kezdett utolsó háborúban – hadi tapasztalat híján – kizárólag a magyarok szilárdsága,

39 „Il n’y avoit personne entre ceux qui avoient des emplois militaires, qui n’eût mérité de sévères, mais justes châtimens, pour n’avoir pas exécuté mes ordres; ils l’auroient sans doute souvent reçu, si leur ignorance en ce qu’il falloit faire, ou d’autres défauts, ne les eussent excusés, puisque manquant d’habiles Sujets, en mettant d’autres en leur place, je n’aurois pu suppléer à leur défaut.” Uo., 62, 327.

40 „L’Ordre de la Noblesse me montra toujours une affection constante et fidèle. Un véritable fils de la Patrie ne peut assez gémir de voir ce Corps si considérable dans l’Etat, entièrement négligé de l’éducation sous le Gouvernement autrichien, et mélangé de vils Sujets tirés d’entre le Peuple.” Uo., 63, 327.

bátorsága, jóakarata, tanulékonyága, nagylelkűsége és elszántsága tudta folytatni a küzdelmet. Ha lettek volna mesterei a hadi tudományban, a nemesség és katonaság szívesen tanult és engedelmeskedett volna, és vitézségével megállta volna a helyét, állítja. Szembetűnő, hogy Rákóczi nem említi a nemesség egy részének Habsburgokkal való megegyezést szorgalmazó kísérleteit, a köztelherviselést ellenző magatartását és a jobbágytörvény kijátszását. Elhallgatja a nemesi katonai vezetés és a paraszti származású katonaság ellentéteit, s nem részletezi a nemesség szerepét a szatmári békekötésben (1711).

A negyedik renddel, a szabad királyi városok lakosságával csak röviden foglalkozik, de pontosan regisztrálja a nyugat-európai polgári fejlődés és a magyarországi helyzet különbségét.⁴¹ A városok szegénységét, a polgárok kis számát, az iparban való járatlanságát és a kézművesség hiányát egyaránt az ausztriai uralom rovására írja. Hűségüket és szeretetüket elégségesnek tartja, de csak szerény segítséget jelentettek neki. Többnyire boroszlói és danckai kereskedők ügynökei voltak, akik csak szolgálattal tudták fenntartani magukat, állítja.

A társadalmi viszonyok áttekintése után ismét a szabadságharc és annak közvetlen előzményei felé fordul Rákóczi figyelme.⁴² A gondviselés által „puszta hazamba elküldött, fegyverért, szabadságért kiáltó szózatnak” nevezi magát, mely szózat azonban „nem tudott a katonáknak zsoldot, ruhát, fegyvert és lovakat adni”.⁴³ A metafora egyszerre idézi fel Keresztelő Szent János alakját és a kifosztott Magyarország képét. Az utóbbi hatását fokozza a *fertilitas*-toposz alkalmazása: Magyarország „Európa minden országát fölülmúlja termékenységeivel és természeti kincseivel”, írja, de „ellenszolgáltatás nélkül elvesztette mindazt a pénzt, amelyet Lengyelországból kapott a boraiért és Németországból a barmaiért: az ausztriaiak elvitték adóba. A török háborúk alatt a Bécsbe kivitt pénzt ausztriai árukért adták a császár hadai számára.”⁴⁴ Az ezüstpénz hiánya kényszerítette Rákóczit a rézpénz bevezetésére, hogy ne kelljen adót kivetnie a népre. A „németek”, azaz a bécsi udvar által törvényellenesen behozott, a lakosokat nyomorgató

41 Uo., 65, 328–329.

42 Uo., 65–66, 329.

43 „La divine Providence m’avoit conduit dans ce Désert de ma Patrie, comme la Voix qui crioit aux Armes, à la Liberté. [...] mais cette voix n’étoit pas en état de donner ni la paye au Soldat, ni l’habillement, ni des armes, ni des chevaux.” Uo., 65, 329.

44 „Ce Royaume, que j’oserois dire surpasser tous ceux de l’Europe par les trésors de la Nature et par sa fertilité, perdoit sans retour tout l’argent qu’il avoit pu tirer de Pologne pour le prix de ses vins, et de l’Allemagne pour la vente de ses bestiaux; les Autrichiens l’enlevoient par des impôts et pendant la guerre des Turcs, l’argent qu’on avoit porté à Vienne, avoit été employé pour les marchandises de l’Autriche, destinées pour les Troupes de l’Empereur.” Uo., 66, 329.

vámokat el kellett törölni, az arany- és ezüstbányák azonban alig hozták be a rájuk fordított költséget.

A *Confessio* I. könyvében Rákóczi eleven képet rajzol az adóbehajtás során végrehajtott kegyetlenségekről és más visszaélésekről.⁴⁵ A császári katonaság eljárását a pénz kicsikarásában a pogány zsarnoksághoz hasonlítja. A fizetéseképtelenek feleségét a férfiak jelenlétében megerőszakolták, másokat megkorbácsoltak, melynek következtében némelyek meghaltak. A jelentéktelen sérelmeket és panaszokat hanyagul vizsgálták ki, és gyakran halállal büntették. A közkatonák a népre, a tisztek a nemességre támadtak. Az ország törvényes kormányzása megingott, mivel a vármegyék tisztségviselői nem tudták ellátni feladatukat. A hadsereg ellátását biztosítani hivatott hadbiztosok is a nép romlását segítették elő. Némelyikük a „németek”-től, azaz a császáriaktól kapta a megbízást, hogy ítélje el a magyarokat, mások a magyaroktól, hogy a kihágásokért a katonáktól beszedett bírság egy részét megszerezzék ajándék fejében. Voltak köztük olyanok, akik hatalmas uzsorakamattal kölcsönöztek pénzt a népnek és a vármegyéknek. Az őrhelyek előjáróit „elviselhetetlen nyereszkesedési vágy” jellemezte. Egy részük magának tulajdonította a földek és mezők haszonélvezetét; kocsmákat, mészárszékeket és vámokat állítottak föl. Mások pénzt kölcsönöztek, és az uzsora megfizetése érdekében erőszakkal munkára kényszerítették a parasztokat.

A neoaquistica commissio felállításával Lipót császár, esküjét megszegve, a koronához kívánta csatolni az ország töröktől visszaszerzett határvidékeit. Arra kényszerítette a főurakat és nemeseket, hogy törvényszék előtt igazolják jogaikat, majd az okiratokat visszatartva megfosztották őket birtokaiktól, melyeket csak hatalmas összegekért vásárolhattak vissza. Az így megszerzett uradalmakat a császár saját minisztereinek adományozta. A főnemeseket törvénytelen módon Bécsbe idézték, ahol „önkéntes segély” helyett állandó hozzájárulás megfizetésére, az ország törvényeinek megváltoztatására, a szegényebb nemesek nemesi méltóságuktól való megfosztására és a gazdagabbak korlátozására akarták kényszeríteni őket.

Az 1707-es fejedelmi beiktatás kapcsán Rákóczi röviden foglalkozik Erdély társadalmi viszonyaival a *Mémoires*-ban.⁴⁶ Itt a székelység volt a nemzet fő ereje, írja, akik mindnyájan a nemesség előjogait élvezték. Bátrak és engedelmesek, s nagyon alkalmasak a háborúra. De tisztségviselőik a törvénnyel ellenkező módon szolgáságra vetették őket, s visszatartották a hadi szolgálattól, hogy földjeiket műveljék. Ez az egykor harcias és virágzó nemzet teljesen elszegényedett, részben a „németek” végrehajtásai, részben a székely tisztségviselők visszaélései követke-

⁴⁵ *Conf.*, 64–66; *Vall.*, 58–60.

⁴⁶ *Mém.*, 152–154, 390–391.

tében. A székelység nem volt elegendő az ország védelmére, a magyar csapatokat azonban idegeneknek tekintették. A földesurak úgy bántak fegyvert viselő jobbágyaikkal, hogy „megesett rajtuk a szívem”, írja Rákóczi. Beiktatása előtt bele kellett egyeznie a törvénybe, mely szerint minden földesúr visszakövetelhetette azt a jobbágyát, aki hozzájárulása nélkül állt be hadseregébe. Megjegyzendő, ilyen törvény nem volt; a rendek csupán előterjesztést tettek a kényszerből vagy szükségből katonának beállt jobbágyok visszaküldésére, amit Rákóczi nem fogadott el.⁴⁷ Arról, hogy az erdélyi nemesség nem csekély része nem csatlakozott a szabadságharchoz, Rákóczi nem szól.

A beiktatás leírását követően Rákóczi idilli képet rajzol Erdély földrajzi helyzetéről és természeti adottságairól.⁴⁸ A fejedelemségnek szerinte semmije sem hiányzik, csak egy, pontosabban két, azonos szellemű, egymást követő jó fejedelem, „hogy megjavítsa és megváltoztassa az Erdélyt alkotó három különböző nemzet szellemét és szokásait”. Katonai szempontból „ezt a fejedelemséget majdnem bevehetetlenné lehetne tenni”, állítja; előnyei a hadakozás terén nyilvánvalóak.

A magyar katonaság a szabadságharcban

A katonaságra Rákóczi mindkét műben nagy figyelmet fordít. Részletesen foglalkozik a tisztek és a katonák felkészültségével, alkalmasságával és hangulatával, s többször tárgyalja a pénz, a fegyver és a szervezethez való viszony kérdéseit. Értékelése kritikus és önkritikus egyszerre, de gyakran megnevezi és elemzi az okokat is, melyek az eseményekhez vezettek. A *Mémoires*-nak jelentős részét teszi ki a hadi előkészületek, ütközetek, ostromok, győzelmek és vereségek leírása, a körülmények és a tábornokok tevékenységének mérlegelése. Rákóczi több csatában személyesen részt vett, s figyelemmel kísérte a tőle távol zajló hadi cselekményeket. A csaták egy részének lefolyásáról csupán jelentésekből értesült. Nem volt katonai képzettsége és gyakorlata; a háború közben igyekezett tanulni. Tapasztalatlansága miatt rendszeresen mások tanácsára szorult; elképzeléseit nem mindig tudta érvényesíteni.⁴⁹ Nem értette meg, hogy ez a hadsereg különböző fogyatékoságok miatt

⁴⁷ Uo., 252, jegyzet a 152. lap 29. sorához, 472.

⁴⁸ „Mais pour rendre à cette Principauté tout son éclat, il faudroit deux Princes consécutivement du même génie et travaillans sur le même plan, puisque l'âge de l'un ne suffiroit pas pour réformer les mœurs et changer le génie de trois différentes Nations dont elle est composée. [...] Quant à la guerre, on pourroit rendre cette Principauté presque impénétrable...” Uo., 155, 392.

⁴⁹ MARKÓ Árpád, *II. Rákóczi Ferenc csatái: Válogatott tanulmányok*, s. a. r. MÉSZÁROS Kálmán (Budapest: Nap Kiadó, 2003²), 149.

nem alkalmas a nyílt csatákra, s mégis erőltette azokat. Hadjáratainak többször volt külpolitikai és stratégiai célja, az expedíciók azonban nem mindig voltak kelően előkészítve.⁵⁰ A magyarországi hadi eseményeket következetesen a nemzetközi katonai és politikai helyzet összefüggésében szemléli.

A katonai tematika lehetőséget ad elbeszélő, novellisztikus jelenetek megformálására, miniatűr portrékra és jellemzésekre. A külföldi tisztek, diplomaták magatartását Rákóczi a magyarországi helyzethez fűződő viszonyuk szemszögéből ábrázolja. A csataleírások és elemzések gyakran indulattól feszülnek. A szerző katonai érdeklődését tanúsítja, hogy sárospataki könyvtárának 1701-es jegyzékén több hadtudományi és a hadi építészettel kapcsolatos mű található, köztük Vincenzo Coronelli, Georges Fournier, Christoph Heidemann és Simon Starowolski munkái.⁵¹ Rodostói könyvtárában megvolt Pierre Surirey de Saint Remy ezredes *Mémoires d'Artillerie* című, először 1697-ben, majd 1702-ben és 1707-ben újra kiadott, kétkötetes tüzérségi szakmunkája.⁵² Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című, 1661–63 körül készült katonai traktátusának 1705-ben megjelent első kiadását Forgách Simon tábornok Rákóczinak szóló ajánlással látta el.⁵³

A háborúra való felkészültség ismertetését a *Mémoires*-ban Rákóczi önmagá bírálatával kezdi: „Én akkor [ti. a szabadságharc elején] huszonhat éves voltam minden katonai tapasztalat nélkül, s a politikát és a történelmet is csak elég felületesen ismertem. [...] Bevallom tehát, hogy vak voltam és világtalanokat vezettem.”⁵⁴ Rákóczi másutt is ír saját járatlanságáról a hadvezetésben. Ez az önkritika azonban csak részben állja meg a helyét; figyelme sokszor apró részletekre kiterjedt. Leírja például, hogy a katonák 1703-as esküvétele után maga jelölte ki az öröket a táborban, s éjjel kihallgatta beszélgetésüket, mert tudni akarta, hogyan vélekednek róla és vezéreiről.⁵⁵ Fontos volt számára, hogy bizto-

50 BÁNKÚTI Imre, „Néhány gondolat a trencsényi csata (1708. augusztus 3.) előzményeiről és következményeiről”, *Folia Historica* 19 (1994–1995): 65.

51 HECKENAST Gusztáv, „II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62, 1. sz. (1958): 25–36, Nr. 8., 23., 52., 118.

52 ÉVA KNAPP et GÁBOR TÜSKÉS, „La bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi: Nouvel essai de reconstitution”, *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 39, 2. sz. (2015): 185–208, Nr. 67.

53 *Symbolum Illustrissimi Domini Comitis Nicolai Zrinyi* (Kolozsvár/Klausenburg/Cluj, 1705), A1/b–A5/a.

54 „J'étois alors âgé de 26 ans, sans expérience militaire et assez superficiellement instruit des affaires politiques et historiques. [...] J'avouerai donc que j'étois un aveugle qui conduisois des aveugles...” *Mém.*, 66, 329.

55 Uo., 27, 303–304.

sítsa a katonák felekezetüknek megfelelő lelki ellátását. Többször hosszan elemzi a csatákban, ostromoknál elkövetett taktikai és stratégiai hibákat.

A szabadságharc fő céljaként a *Mémoires* ajánlásában és a mű elején Rákóczi a „haza”, azaz Magyarország és Erdély „idegen járom” alóli felszabadítását jelöli meg.⁵⁶ Mindkét műben kiemeli, hogy amikor a nép hívására 1703. június 13-án (valójában június 16-án) Magyarországra érkezett, az őt a határon váró „hadsereg” milyen csekély számú és hiányosan felszerelt volt.⁵⁷ A *Mémoires*-ban részletesen taglalja egy harcképes hadsereg létrehozásának lépéseit és nehézségeit, melynek létszáma a *Confessio* II. könyvének elején található megjegyzés szerint három év alatt Erdély és Magyarország területén hetvenötezer főre nőtt.⁵⁸ Az 1704-es eseményeknél leírja a Heister generális által Forgách Simon csapatai fölött aratott győzelmet, és megemlíti Károlyi Sándor hadainak váratlan megtámadását a császári csapatok által.⁵⁹

Ezt követően ismerteti a magyarok hadviselésének sajátosságait.⁶⁰ Rákóczi szerint Károlyi a Thököly alatt szolgált tisztek tanácsát követte, akik a háborúról ezt a felfogást vallották: „az ellenségtől messze tartózkodni, őrséget egyáltalán nem állítani, sokat inni és aludni, emberek és lovak hosszú pihenője után három-négy napos portyázásra indulni, az ellenséget hirtelen megrohanni: üldözni, ha menekül, visszavonulni, ha ellenáll.”⁶¹ A háborúnak ez a fogalma Rákóczi szerint elterjedt volt az egész nemzetnél. A portyázó hadviselés bírálatát követően így folytatja:

a vezérletem alatt megindult népfölkelés kezdetén ezeknek [ti. a Thököly alatt szolgált katonáknak] volt a legnagyobb súlyuk, rájuk hallgattak és így lettek tisztekké. A gyalogsági szolgálatot a nemesség mindig megvetette, azt tartotta, hogy ez a fegyvernem sehogy sem alkalmas hasonló vállalkozásokra, és szégyellt volna ott szolgál-

56 Uo., 14, 16–17, 296, 298.

57 „Elles arrivèrent environ midi, armées de bâtons et de faulx; au-lieu de 5000 hommes, à peine y en avoit-il 200 à pied qui eussent de méchans fusils de paysans, et 50 Cavaliers.” *Mém.*, 26; 303; „Non excedebat illa quingentorum peditum et 50 equitum numerus [...]. Agrestium inermis manus! Hi mucronibus, illi falcibus, pauci sclopis muniti belli et disciplinae militaris ignari!” *Conf.*, 150; *Vall.*, 124.

58 *Conf.*, 150; *Vall.*, 124. Ez a szám a hadtörténeti kutatások szerint 1705/1706 után egyre csökkent. MARKÓ, „II. Rákóczi Ferenc...”, 30, 18. jegyzet.

59 *Mém.*, 75–76, 336.

60 Uo., 77–78, 337–338.

61 „Leur idée étoit de séjourner loin de l’ennemi, de ne tenir aucune garde, de bien boire et dormir, et après un long repos des hommes et de leurs chevaux, faire une course de trois ou quatre journées, pour tomber brusquement sur l’ennemi, le poursuivre s’il fuyoit, et rebrousser s’il résistoit. Cette idée sur la guerre étoit répandue dans toute la Nation.” Uo., 77, 337.

ni. Közmondás volt, hogy csak a kutya jár gyalog, s arra való az állat, hogy az embert hordozza.⁶²

A gyalogság szinte csak a török határokon lévő erődök kapuinak őrzésére volt használható, a távolabbi vállalkozásokhoz szekereken vagy csónakokon szállították. Thököly hadjárata alatt nagyon kevés gyalogos volt; a főurak maguk védték váraikat. „Ez okozta hát, hogy a magyar nemzet semmit sem tudott a háború leglényegesebb elemeiről”, vonja le a következtetést Rákóczi.⁶³ A korszerű elméleti és gyakorlati képzés csaknem teljesen hiányzott a hadseregben.⁶⁴

Nehezítette a háború ügyét Rákóczi szerint az is, hogy nem volt mód a katonák, azaz a nemesség és a „nép” különválasztására. A fegyelem megtartása érdekében le kellett volna váltania az első tiszteket, „azokat a durva, szemtelen és részeseges parasztokat, akikkel a nemesség nem akart együtt szolgálni. A nemességet viszont rá kellett volna beszélni, hogy lépjen be a gyalogságba. A fegyverforgatók az említett okok miatt nem értettek a katonáskodáshoz”, állapítja meg.

Mínthogy egyszerre nem válhattam le a parasztezredeket – folytatja –, e második hadjárat elején brigadérosokat kezdtem kinevezni, hogy a nemességnek hűbéreseik és jobbágyaik fölött magasabb rangot adhassak. De ez a rendszabály, amelynek célja a hadak fegyelmezése lett volna, nem használt semmit a mindennapos vállalkozásokban és csatározásokban, mert ezek a brigadérosok képtelenek voltak vezényelni.

Az újabb kutatások szerint Rákóczi egyetlen brigadérosa (vagy ezrede) sem lett volna eredményesebb hadvezér a többi generálisnál, ha tábornoki kinevezést kap.⁶⁵

További nehézséget okozott – folytatja Rákóczi –, hogy „teljességgel hiányzott az, amit a had törzsének neveznek: az altisztek testülete.” A káplárok és őrmesterek nem tudtak tekintélyt tartani a katonák előtt. Ezek voltak az okai az ellenség gyakori eredményességének. Később sikerült létrehozni a rendezett ezredeket, s naponta kapott kimutatást a szolgálatképes katonák számáról. Ekkor

62 „Or dans le commencement du soulèvement populaire sous mon commandement, ceux-ci primoient le plus; ils étoient écoutés, et par-là ils étoient devenus Officiers. Le service dans l’Infanterie étoit de tout tems méprisé de la Noblesse; elle croyoit ce Corps peu propre à de pareilles entreprises, elle tenoit à honte d’y servir; le proverbe étoit commun que c’étoit le métier d’un Chien de marcher toujours à pied, que l’Homme devoit se servir des animaux pour se faire porter.” Uo.

63 „Voilà ce qui a produit l’ignorance totale des parties les plus essentielles de la Guerre dans la Nation hongroise.” Uo., 78, 337.

64 MARKÓ, II. Rákóczi Ferenc..., 179.

65 HECKENAST Gusztáv, „A Rákóczi-szabadságharc tábornokai”, *Hadtörténeti Közlemények* 107, 4. sz. (1994): 55.

azonban egyaránt tartott attól, hogy fölfedje vagy eltitkolja e számokat, mert „a nemzet [...] hajlandó volt minden vállalkozásba lelkesen belefogni, de könnyen abba is hagyta, amint [...] a remények nem teljesedtek be sikerrel.”⁶⁶ A vonuló hadsereg nagy kiterjedése láttán elbízták magukat, és csak az ütközetre és – mint másutt utal rá – a várható zsákmányra áhítoztak.⁶⁷ „A katonák megvetették vezérüket és szétoszoltak, ha nem vezette rá őket az ellenségre, vagy ha cselből hátrálni akart.”⁶⁸ A hadsereg három állandó problémája a fegyelmezetlenség, a korszerű elméleti és gyakorlati képzés csaknem teljes hiánya és a szegényes felszerelés volt.⁶⁹

A hadak szegényes felszerelését Rákóczi így jellemzi:

A legjobban felfegyverzett katonának sem volt a kardján kívül egyebe, csak kanócos puskája vagy kerekcs záros muskétája, és ezekből sem volt annyi, mint az ellenségnek. Fel lehetett volna őket fegyverezni pikákkal – elmélkedik tovább –, de mi módon lehetett volna bizalmat kelteni e népi katonaságban e fegyver iránt, és hogyan lehetett volna a kezelésére megtanítani? A legjobban fölszerelt lovasnak két láb hosszúságú karabélyá volt, csöve tölcser alakú, kardja elég rossz acélból, rosszul felkantározott kis hátaslova, nyerge rosszul felszerelt, de egy ezrednek legalább a fele nem volt ilyen jól ellátva. Az ellenség előtt nagy sereget kellett felvonultatni, hogy megfélemlítsék, de amikor megverték bennünket, az ő bátorságuk nőtt, a nemzeté csökkent.⁷⁰

Többször panaszkodik Rákóczi a hadsereg tábornokaira. Részben azért, mert nem hajtották végre parancsait, vagy nem úgy hajtották végre, ahogy ő kívánta. Részben azért, mert rivalizáltak vagy nem szívesen működtek együtt egymással, és – mint az 1704-ben a Dunántúlon működő három tábornokról, Forgách Simonról, Károlyi Sándorról és Esterházy Antalról írja – „szellemüknel és ellentétes

66 „Car la Nation [...] étoit prête d’entreprendre tout avec impétuosité, mais elle s’en désistait aisément, dès [...] que les espérances n’étoient pas remplies par le succès.” *Mém.*, 79, 338.

67 Vö. pl. Uo., 94, 349.

68 „Le Soldat se débandoit par mépris du Chef, si on ne le conduisoit pas à l’ennemi ou si par quelque ruse, on eût voulu reculer.” Uo., 79, 338.

69 MARKÓ, II. Rákóczi Ferenc..., 248.

70 „Le Soldat le mieux armé n’avoit qu’un fusil ou arquebuse à rouet, outre son sabre, et le nombre de ceux-ci étoit toujours fort inférieur à l’ennemi. On auroit pu les armer de piques, mais quel moyen avoit-on d’inspirer la confiance en cette arme à ce Soldat peuple, et lui en apprendre le maniement? Le Cavalier le mieux armé avoit une carabine de deux pieds de longueur, la bouche du canon en entonnoir, un sabre d’assez mauvaise trempe, un bidet mal embouché, une selle mal garnie, cependant la moitié d’un Régiment n’étoit pas si bien équipé. La représentation des grandes Armées étoit nécessaire pour imposer aux ennemis, mais lorsqu’on étoit mal-mené, leur courage s’élevoit et celui de la Nation s’abbatoit.” *Mém.*, 79, 338.

alapelveiknél fogva egyáltalán nem értették meg egymást.”⁷¹ Ugyanakkor mentetgeti őket elégtelen felkészültségük és hiányos katonai ismereteik miatt. Forgách Simon volt Rákóczi egyetlen elméleti képzettséggel rendelkező tábornoka,⁷² akit egy hadműveleti parancs nem teljesítése miatt 1706 novemberében elfogatott, de nem indított ellene eljárást, s ítélet nélkül fogságban tartotta a háború végéig.⁷³ A koroncói (1704. jún. 13.) és a zsigárdi (1705. nov. 11.) csaták elvesztése miatt Rákóczi Károlyi Sándort hibáztatja elsősorban,⁷⁴ az újabb kutatások szerint azonban elmarasztaló véleményét a körülmények pontos ismerete nélkül alkotta meg.⁷⁵ A zsigárdi vereséghez a katonai vezetésen belüli hatalmi harcok, a trencsényi csatavesztéshez (1708. aug. 3.) Rákóczi következetlen magatartása is hozzájárult.⁷⁶ Saját felelősségét a katonai kudarcokban Rákóczi többnyire homályban hagyja.

1710 novemberében, a katonai összeomlás előtti helyzet ábrázolásakor Rákóczi szemléletes képet ad a *Mémoires*-ban találkozásáról az ellenség elől menekülőkkel, a szekereken alsó-magyarországi nemesek és tisztek feleségeivel: „Könyvekkel szemükben bizonyították nekem férjük hűségét és ragaszkodását. Szállást és ellátást kértek tőlem. A sárban és a félig megfagyott latyakban összetört és megrekedt szekereken hidegtől átjárt kisgyerekeik sírtak. Helyzetük meghatott, megtettem, amit tettem, de mindez nem volt képes enyhíteni pillanatnyi helyzetüket, sem biztosítani jövőjüket.”⁷⁷

Az összegző értékelés a szabadságharcról szubjektív és objektív tényezők összefonódását és egymásra hatását emeli ki.

Bárki ítél majd ezek alapján a magyar ügyekről, a háború szerencsés kezdetét az ellenség túlzott elővigyázatának tulajdonítja, annak haladását a rosszul ellátott és még rosszabbul védett helyőrségeknek és váraknak, s végül szerencsétlen kimenetelét a

71 „Il y avoit alors trois Généraux dans la Basse Hongrie, [...] qui ne s'accordoient guère, à cause de leur génie et de leurs maximes opposées.” Uo., 76, 336.

72 MARKÓ, II. Rákóczi Ferenc..., 18, 2. jegyzet.

73 *Mém.*, 144–146, 384–385.

74 Uo., 74–76, 124–125, 335–336, 370.

75 MARKÓ, II. Rákóczi Ferenc..., 64, 1. jegyzet; CZIGÁNY István, „A császáriak hadjárata 1705 őszén”, *Hadtörténeti Közlemények* 28, 1. sz. (1981): 74–103, itt: 102–103.

76 MARKÓ, II. Rákóczi Ferenc..., 33, 24. jegyzet.

77 „Je trouvais des files de chariots de femmes des Nobles et des Officiers, en partie de la Basse Hongrie, dessus la Vaag, qui fuyoient devant l'ennemi, me protestans les larmes aux yeux la fidélité, l'arrachement de leurs maris, me demandant le logement et l'entretien; leurs petits enfans transis de froid pleuroient dans ces chariots, cassés et embarrassés dans la boue et dans la fange à demi gelée. Leur état me touchoit; je faisais ce que je pouvois; mais tout cela n'étoit pas capable de soulager leur état actuel, ni de les garantir de l'avenir.” *Mém.*, 191, 418.

nemzet tudatlanságának, tapasztalatlanságának, annak, hogy hiányzott a fegyver és a pénz, tehát a háború idegzete, a pestisnek és annak, hogy a francia udvartól kapott segély nagyon szerény volt.⁷⁸

Lényegében ehhez hasonló álláspontot képvisel, de árnyaltabb képet rajzol a bukásról Rákóczi a *Confessio* II. könyvében. Az okokat egységes narratívába szerkesztve először saját felelősségét emeli ki. „[A] csatákban járatlanságom miatt igen sok tévedést követtem el, és engedtem, hogy mások is elkövessenek, de emberi ítélkezéssel vizsgálva mindent: a pénzhány és az általános hadvezetési tudatlanság tettek pontot [...] ügyeinkre [...]”.⁷⁹ A pestis miatt végül az őrhelyekről is kipusztult a gyalogság, s ezek pótlása a csatamezőkön harcolók számát csökkentette. Az ellenség előrenyomulását és az általuk emelt kis erődítmények, sáncok építését a gyalogság hiánya miatt nem lehetett megakadályozni. A saját erődök részben a megvédésükre alkalmas és képzett tisztek hiánya, részben gyávaság vagy a védők elégtelen ereje, részben fenyegetés és ígéretések révén jutottak az ellenség kezére. A birtokaikról elűzött főurak, nemesek és a házas katonák tömege rendkívüli terheket róttak a népre.

„A családja megmentésére és táplálására ügyelő katona elhagyta a zászlókat, és szakadatlanul fülembe zúgott mind a nép, mind a menekülők könyörületre méltó panasza. A félig meztelen katonaság a fagy keménységétől űzve elhagyta állomáshelyét, ez fegyvereitől, az lovától, és valamennyien zsoldjuktól megfosztva jogosan tárták föl panaszaikat, és ahhoz, hogy katonai szolgálatban helytálljanak, inkább lehetőségük, mint akaratuk és hűségük hiányzott.”⁸⁰

78 „Quiconque jugera sur ce fondement des affaires de Hongrie, attribuera l'heureux commencement de cette guerre à la trop grande précaution des ennemis dans leur conduite; il attribuera, dis-je, le progrès aux Garnisons et Forteresses mal pourvues, et encore plus mal défendues; enfin il imputera la mauvaise issue à l'ignorance, à l'inexpérience de la Nation, au manque d'argent et des armes qui sont les nerfs de la guerre, à la peste, et à la médiocrité des secours qu'on a reçus de la Cour de France.” Uo., 66–67, 329.

79 „Non diffitebor ego, me plurimos in proeliis ignorantia errores commisisse ut plurimos ab aliis quoque commissos fuisse, sed humano judicio scrutando omnia, defectus aeris et communis belli gerendi inscientia rebus bene et audacte inchoatis et sub tempore cursus cupreae monetae alacriter continuatis, illa vilescente finem imposuerunt...” *Conf.*, 168–169; *Vall.*, 139.

80 „Miles salvandae et alendae familiae suae attentus deserebat vexilla, et tam miserandae quarelae seu plebis seu exultantium meas continue feriebat aures; miles seminudus rigore frigoris compulsus suas deserebat stationes, hic armis, ille equo, omnes stipendio destituti justas suas detegebant querelas, et in praestando servitio militari magis possibilitate quam voluntate et fidelitate deerat.” *Conf.*, 169–170; *Vall.*, 140.

Erdély és Magyarország a Törökországi levelekben

A *Törökországi levelek*ből kirajzolódó haza képe részben megegyezik a Rákóczi műveiből idézett sajátosságokkal, több vonatkozásban kiegészíti azokat, de néhány lényeges ponton különbözik tőlük. Vannak közös témák, de Mikesnek nincsenek közvetlen politikai céljai, s nincs mit védenie vagy mentegetnie a múltból. Az ő haza-fogalma elsősorban Erdélyre vonatkozik. A katolikus nevelés, a jezsuita retorikaoktatás és a janzenista olvasmányok hatását mutató levelekkel saját identitását erősíti, miközben a morális tanítás mellett szórakoztatni is szeretne. Bár a szabadságharc utolsó három évét Rákóczi mellett töltötte, annak eseményeire egyáltalán nem utal. A történelem csaknem kizárólag szórakoztató és tanulságos históriák forrásaként érdekli, a magyar történelemre csupán elvétve utal. Több levélben foglalkozik a művelődés kérdésével és a száműzött magyarok helyzetével, a fejedelem alakjával és a szabadság fogalmával. Ismételten mérlegeli a hazatérés lehetőségét; az ezt esetleg befolyásoló aktuális politikai, hadi és diplomáciai eseményeket részletesen leírja és értékeli. Rákóczi rodostói udvarának és az emigránsok viszálykodásának kritikus rajzában mintegy kicsiben szemlélteti a hazai viszonyokat.

A levelek egyik meghatározó motívuma Mikes szeretete a haza, azaz Erdély iránt. Többször említi szülőfaluját: „A’ való, nehéz Zágón nélkül ellenni”,⁸¹ „úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont.”⁸² Erdélyt ismételten Tündérországnak nevezi. A porta békeszándéka kapcsán megjegyzi: „bízvást hátat fordítsunk Erdélynek, annak a kedves Tündérországnak”,⁸³ majd ugyanebben a levélben így biztatja magát: „bízunk, és mindaddig reméljük, hogy meglátjuk azt a Tündérországot, valamég élünk.”⁸⁴ Az egyik megjegyzésben erdélyi nemesi öntudata is kifejezésre jut: „Az erdélyi vér nem az adomért szolgál, hanem a becsületért, ha egy kis háláadatlanysággal fizetnek is, azt nem tekinti.”⁸⁵

Külön témája a leveleknek az erdélyi asszonyok dicsérete, mellyel közvetve ugyan csak Erdély különlegességét hangsúlyozza. Erdélyben „a nemes asszonyoknak a szavok olyan állandó, valamint a brassai havas.”⁸⁶ „Egy erdélyi asszony nem ér-e annyit, mint tíz magyarországi? A rózsza többet ér a kórónál, a nap fényesebb a holdnál. Mikor Magyarországon fogyatkozás vagon a napban, csak egy erdélyi asszonyt vi-

81 TL., 45 (13. levél).

82 Uo., 82 (37. levél); vö. még Uo., 180 (77. levél).

83 Uo., 46 (14. levél).

84 Uo., 47.

85 Uo., 77 (34. levél).

86 Uo., 73 (32. levél).

gyenek oda, annak szépsége elég fényességet ad. E' nem dicséret, hanem igazmondás. Ha az isten őket szebbeknek teremtette másoknál, ki tehet arról.”⁸⁷ A 24. levélben az „óbesterné”, azaz a görényi kommandáns feleségének egykori szépségét említi.⁸⁸ Az 59. levélben a fiktív címzetthez szóló kérés tartalmazza a dicséretet: „Nekem pedig, édes néném, erdélyi feleséget adjon kéd, mert nem tudok olyan országot, ahol az asszonyok oly érdemesen viseljék a feleség nevet, mint a mi tündérországunkban.”⁸⁹ Véleményét Mikes néha más nemzetek asszonyaival való szembeállítás keretében nyomatékosítja. Míg a „muzska asszonyok” „azon panaszkodnak, hogy az urok nem szereti, ha egy kevés ideig veretlen hagyják őket. [...] A mi székely asszonyaink eztet bé nem veszik, és másféle jelit kívánják a szeretetnek.”⁹⁰ A törököknél „ki-ki csak a maga házánál ül, kivált az asszonyok, nem úgy, mint nálunk.”⁹¹ Az önszeretetről szóló, franciából fordított fiktív dialógushoz csatolt következtetésben a görög asszonyokkal állítja szembe az erdélyi leányokat, asszonyokat: „De egy görög asszony talán káromkodásnak tartaná, ha azt mondaná, úgy szeretlek, mint magamot.”⁹²

A „haza”, azaz Erdély vagy Magyarország említése más összefüggésekben is előfordul. A „szomorú”, „igen nagy csendességgel” és csupán néhány férfi részvételével zajló rodostói szüretet például Mikes összeveti a hazai szüreti szokásokkal: „Nem úgy, mint nálunk, hogy a sok szedőt, szedőnék látja az ember. Az úri asszonyok, leányok oda kimennek, ebédelnek, és mulatják magukat. A bort edesebbé teszik jelen való léteikkel és szedésekkel.”⁹³ Másutt a novemberben tartott tokaj-hegyaljai szüretet említi.⁹⁴ A saját maga által ültetett szőlő első termése kapcsán megjegyzi: „Én azoknak úgy örülök, mintha a tokaji hegyet bírnám.”⁹⁵ A káposztalevest, mellyel betegségében gyógyította magát, „erdélyi drága orvosság”-nak nevezi.⁹⁶ Gazdasági szakirodalom alapján részletesen leírja a selyemhernyó-tenyésztést, s megjegyzi, hasznos lenne Erdélyben is bevezetni és elterjeszteni.⁹⁷

87 Uo., 73 (32. levél).

88 Uo., 59. Vö. MÉSZÁROS Kálmán, „Az asszonyi szépség dicsérete: Mikes és az »óbesterné«”, in *Író a száműzetésben...*, 42–47.

89 TL., 133.

90 Uo., 195 (83. levél).

91 Uo., 206 (89. levél).

92 Uo., 236 (99. levél).

93 Uo., 179 (77. levél).

94 Uo., 152 (65. levél).

95 Uo., 313 (161. levél).

96 Uo., 178 (76. levél). A káposzta-motívum kapcsán Veress Dániel a „gyomor szülőföld-nosztalgijá”-t említi: VERESS Dániel, *Mikes és a szülőföld: Tanulmányok* (Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 1976), 28–35.

97 TL., 135–140 (60–61. levél).

Rákóczi és Mikes egyik közös témája a hazai műveltség elmaradott helyzete, melynek ostromozása ismert motívum a 16–17. századi magyar irodalomban. A jó neveltetés mindkettőjük számára a társadalmi felemelkedés és az ország jólétének feltétele. A 62. levelet Mikes csaknem teljes egészében az erdélyi oktatási-nevelési rendszer bemutatásának és ironikus bírálatának szenteli. Abból indul ki, hogy „egy országnak a boldogsága az ifiakot való jó neveltetésekből áll; a hadakozást, a tudományokat és a mesterségeket akkor kezdik tanulni.” „A mi boldogtalan országunkban mindezekre alkalmatossága nincsen egy ifiúnak”, állítja. Az atyák, akik közül sokan tudatlanok, elhanyagolják a fiak nevelését; „egy vaknak nehéz a világtalant vezetni”, teszi hozzá. Ezután leírja, hogyan megy végbe Erdélyben a nemes ifjak nevelése.

Közönségesen legalább tíz vagy tizenegy éves koráig a faluból ki nem megyen, hanem addig a falusi iskolában jár. Addig az ideig megtanul olvasni, de az olvasással csak paraszti szokást is tanul. Ha iskolában nincsen, otthon egyebet nem lát, hanem minden héten hétszer az apját részegen látja, aki nem törődik azzal, hogy a fiában valamely nemesi és keresztényi jó erkölcsöket oltsón, és csak a cselédekkel való társaságban hagyja, akiktől mindenféle rossz szokást és rossz erkölcsöt látván, eltanulván, azok benne csaknem holtáig megmaradnak. És a nagy parasztságban való neveltetése miatt azt sem tudja, ha nemesember gyermeke-e? Talám meg sem tudhatná másként, hogyha csak a jobbágyok kis uroknak nem neveznék. Tizenkét vagy tizenhárom esztendő korában valamely collégiumban béplántálják, ahonnét huszonnégy vagy huszonöt esztendő korában szabadul ki, olyan idejében, amelyben másutt már az olyan ifiú jó deák, jó historikus, a gyeométriát, gyeográfiát szükségéhez képest tudja, és már jó haditszt. Nemcsak hadi dolgot, de országos dolgot is bízhatnak reája.⁹⁸

Ezután arra a kérdésre keres választ, mi haszna van az ilyen nevelésnek.

Legelsőben is a mi deákunk azon igyekezik, hogy cifra köntöse és paripája legyen. Egynehány könyvit és filozófiáit valamely almáriumban eltemetvén, azután faluról falura békárja az atyjafiait. Aristotelésnek itt egynehány terminusit kipöki, de deákul már szégyenlencse beszélleni, azért hogy az asszonyok tanuló deáknak ne tartsák. Az atyjafiainál mit csinál? Leghasznosabb beszélgetése a vadászatról, a lovakról vagon. Ha asztalnál vagon, nagy gyalázatnak tartaná, ha jól nem innék, és még deáknak tartaná, ha magát mentegtené. Ebéd után vagy az asszony vagy a leányok házában bontja ki, amit Virgiliusból vagy Ovidiusból olvasott. De hogy az iskoláról

való emlékezetet is teljességgel elfelejtse, szükségesnek gondolja lenni, hogy a szolgálók közül kettőt vagy hármat szereteinek fogadja. Eszerént felróván az atyjafiait, és közöttök egynehány részegség után megmosván torkát a deák szótól és az iskolai portól, ismét hazairomtat azzal, amit az atyjafiaitól tanult. De mit tanult? Azt a tudományt előveszi, mihent az apjához vendégek érkeznek, mert legnagyobb gondolja is a' lesz, hogy az apja vendégit megrészegítse, és az apjától is azért dicséretet vegyen másnap. Eszerént tölt el két vagy három esztendő vagy a vadászatban vagy az itálban, vagy a Vénus udvarában, és amit egynehány esztendőig tanult, azt egy kevés idő alatt csaknem mind elfelejti. Mit tanult volt annyi esztendőig? Csak a deák nyelvet. És egyebet nem tanulván, annak házánál hasznát nem sokat vészi, és a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások. És a fizikájából annyit nem tud, mint a molnárja vagy a kovácsa, nem tudván csak annak is okát adni, hogy miért hinti meg vízzel annyiszor az égő szénit. Annyi deáksága után csak azt is a tisztartójától kell megkérdezni, ha a szőlője délre vagy északra fekszik-e? Kérdjük már aztot, hogy mikor fogja hasznát venni a logyikájának, ha megházasodván, a gazdaságakor annak semmi hasznát nem veszi. Az ország gyűlésiben elmenvén, az ország dolgához nem tud; nagy csendességben kell hallgatni a végezéseket, mivel ha ott úgy disputálnának, mint az iskolában, azonnal ő is felugranék székiről, és felkiáltaná: nego majorem! De azokhoz nem értvén, olyan tanácsot kell adni, hogy hányják el az emberfőt. Nem-hogy azt tudná, hogy miben áll az ország haszna, de azt sem tudja, micsoda országok szomszédi Erdélynek, hogy ha a Maros a Tiszában foly-e elsőben vagy a Dunában? De hol? – a' meg más kérdés volna.⁹⁹

Az ilyen nevelés Mikes szerint nemcsak haszontalan, hanem kifejezetten káros.

Mert a deák nyelvnek úgy venné hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának. De így a mi filozófusunk egy-két esztendő múlva olyan tudatlanná leszen, valamint a gondviselője, és ha a tisztartójának nem kellenék írni, talám az írást és az olvasást is elfelejtené. Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemesembernek idővesztés annyi esztendőig csak azt a nyelvet tanulni, mivel amellet más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna. Egy parasztember gyermekének még haszontalanabb, és jobb volna, mihent írni és olvasni tud, valamely mesterséget tanulni, mivel a mesterségek és a kereskedések hajtának hasznat egy országban. Tudom, hogy a mi országunkban egy ifiúnak más tudományt nem lehet tanulni, mert nincsenek arra való collégiumok, mint más országokban, ahol

99 Uo., 142–143.

egy huszonöt esztendőös ifjú négy- vagy ötféle tudományokat tud, és egy közönséges ifjú két vagy három mesterséget. De lehetetlent nem kell kívánni a szegény erdélyiektől, nem is kívánok.¹⁰⁰

A kollégiumok hiánya nem menti fel az apákat a felelősség alól, írja Mikes, s konkrét javaslatot tesz a helyzet javítására.

„De az atyák nagy számot adnak azért, hogy a fiaikat nagyobb gondviseléssel nem nevelik, és a nemesi jó erkölcsre nem ingerlik még eleinte, hanem még példát adnak a részegeskedésre, a feslett és tunya életre. Ha a fiaikat csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarrá fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmasak volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának. De a sok hejjehuja, a kopó, a virrattig való ital mindezekre időt nem ad, és nem engedi, hogy az elme valamely hasznos dologban foglalja magát; és ha megvénül, jó tanácsot sem tud adni, mert ifúságát haszontalan töltötte el. És egy tudatlan tanácsúr olyan egy országban, mint egy üres hordó a pincében. De édes néném, most veszem észre, hogy miben töröm a fejemet. Mindazonáltal, mint hazafia azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság. De akármely hosszú levelet írjak is kédnek erről a dologról, azzal a mi ifiaink szokásokat meg nem változtatják, se az atyák az asztalnál való régi bevett rendet el nem hagyják. Kédnek pedig azt jóvallom, hogy a fiának olyan tudományokat adasson, amelyekkel használhasson országának.”¹⁰¹

Az ifjak nevelését követően a lányok nevelésének fontosságát hangsúlyozza Mikes, miután a 27. levélben a nemes lányok és asszonyok gyakori írni és olvasni nem tudását külön is kárhoztatta.¹⁰²

Én eleget predikálottam a fiakról, azért leszálok a predikállósékból, és menjen fel kéd is oda predikállani a leányokról, a' kédet illeti. Mert a leányok neveltetésére úgy kell vigyázni, valamint a férfiakéra. De még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika. Hogy lehet a'? Nem igaz-é az, édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatott eszes leány asszonnyá változván, a fiát mind jól tudja ne-

100 Uo., 143–144.

101 Uo., 144–145.

102 Uo., 63–65.

velni, oktatni és tanyítani és aztot az ország szolgálatjára alkalmatossá tenni? Ergo, hasznára vagyon tehát az országnak, ha leányokat jól nevelik és oktattatják. A régi rómaiak megajándékozták az olyan anyákat, kik a haza szolgálatjára jól nevelték fiókat. Erről többet nem írok, és többet nem írhattam volna, ha szinte fiam volna is, de nincsen, és azt bánom.¹⁰³

Mikes fejtegetései a nevelési gyakorlatról és iskolai rendszerről lényegében egybeeszenek Rákóczi megfelelő gondolataival, de előadása jóval részletesebb és szemléletesebb. Nemcsak bírál, hanem programot is ad; a felelősséget nem hárítja át a Habsburgokra. A fejtegetésekben egyaránt érvényesülnek saját erdélyi és franciaországi tapasztalatai, továbbá olvasmányainak, köztük Zrínyi Miklós *Török áfium ellen való orvosság* (Kolozsvár, 1705) c. röpirata megfelelő részének a hatása.¹⁰⁴ Mindhárman korszerű műveltséget, az életre felkészítő nevelést és nemesi erkölcsöket szorgalmaznak. Több párhuzam található Mikes franciából készült fordításainak vonatkozó megjegyzései és az idézett levél gondolatai között. Az egyoldalú latinos műveltség helyett Mikes az élet minden területén hasznosítható, gyakorlati ismeretek oktatását sürgeti a modern polgári követelményeknek megfelelően. Nem nevezi néven, de világos, hogy közvetve a skolasztikus elveken nyugvó jezsuita oktatást bírálja, melyben maga is részesült. A fiú- és leánynevelés jelentőségének egyenrangú megítélése egyértelműen a felvilágosodás irányába mutat.

Egy másik közös téma az emigrációs helyzet és a szabadság fogalma. A 85. levélben a haza elhagyásának értelméről, a szabadság és a „nagyravágyó elme” viszonyáról elmélkedik Mikes, s fejtegetéseinek iránya eltér Rákóczi szabadságretorikájának tendenciájától. A hazájuktól távol élők élete szerinte „duplán” „szarándokság”, ami Rákóczi bibliai frazeológiájára emlékeztet. A száműzetésben töltött „drága időt” „hejábanvalóságra” eltékozolt időnek mondja, majd így folytatja:

Az eltöltött idő pedig soha vissza nem jő, és csak haszontalan és ízetlen suhajtásokat hágy maga után, amelyet mi mindennap kóstolunk és próbálunk, mint szomorú példák. De mégis szerencsések volnánk, hogyha másoknak például lehetnénk, de nem leszünk. Mert hány ezer ember veszett és vész mindennap a tengeren, afelől elegen mennek a tengerre. Hát minékünk nem volt-é példa előttünk? Volt, de tanoltunk-é rajta?¹⁰⁵

103 Uo., 145.

104 MIKES, *Törökországi levelek...*, 551–558.

105 TL., 198.

A két kérdés föltehetően a Törökországban meghalt Thököly Imre sorsára utal, majd így folytatja:

Mások is csak úgy cselekszenek: megtanulják, de el nem kerülük. De mi lehet ennek az oka? Nem egyéb, hanem a nyughatatlanság és a nagyravágyódás. Felinek sincsen esziben az ország jova, de mindenik tele torokkal kiáltja a szabadságot. Mert nagyobb része csak az újság és a változás után fut, a jövődőt meg nem gondolja, se a jelenvaló jóval nem tud élni, se meg nem tudja becsülni, hanem a jövődöbéli bizontalan jó után suhajt, amelyet vagy lehetetlen elérni, vagy pediglen az a jó azért tetszik jónak, hogy nincsen hatalmunkban, és hogy csak a nyughatatlan elmétől származik. Ettől vagyon, hogy soha az ember nem lehet boldoggá, mert sohasem becsüli a maga állapotját, se azt, amit bír, hanem aztot, amit nem bírhat; a bizontalanért a bizonyost semminek tartja, és a nyughatatlan nagyravágyódó elme mindenkor arra ingerli, hogy jobban volna ott, ahol nincsen. És így soha a jelenvaló bizonyos sorsával, amelyben az Isten tette, meg nem elégszik, hanem a bizonytalanra vágy, és a jelenvalóval nem élni tud, hanem visszaélni. Nem kellene soha egy jó hazafinak zűrzavart csinálni, se kívánni semmiféle szín alatt. Az Isten adja a fejedelmeket, mind a jót, mind a rosszat egyaránt kell az ő keziből venni.¹⁰⁶

Korábbi leveleiben Mikes ismételten szól a fejedelmekről,¹⁰⁷ s ezekben Rákóczit tartja igaz keresztény fejedelemnek a német császárral szemben; e sorokból azonban mintha Rákóczi szabadságfelfogásának, az általa vezetett szabadságharcnak és azt követő magatartásának a közvetett bírálata is kiolvasható lenne.

Az Isten akaratában való megnyugvás szükségességének igazolására Mikes ezután idézi az időjárást a maga kívánsága szerint irányítani akaró és ezért póruljárt szántóvető történetét.¹⁰⁸ A történet Gabriel Faërnus *Rusticus et Jupiter* c., Charles Perrault által franciára fordított meséjére megy vissza, amit Mikes a *Spectateur*-ból vett át.¹⁰⁹ A száműzöttek helyzetét a vízbe esett és „minden ághoz kapó” emberéhez hasonlítja, majd így ír: „De én, aki egész életemben bujdosam, és végtire 16 esztendő koromban a házamat elhadtam, a’ bizonyos, hogy a szabadságkeresés az elmémben akkor nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta.”¹¹⁰ Ugyanezt a gondolatot variálja a 145. levélben,

106 Uo., 198–199.

107 Uo., 32, 33, 39, 43, 51, 69. levél. Vö. MIKES, *Törökországi levelek...*, 618.

108 Uo., 199.

109 MIKES, *Törökországi levelek...*, 618–619.

110 TL., 200.

melyben az ország elhagyásának okát „fűsthöz hasonló”-nak nevezi.¹¹¹ A hat évvel Rákóczi halála után írt, 164. levélben egy korábban is használt¹¹² bibliai utalással jellemzi a száműzöttek helyzetét: „Azonban várjuk, hogy valaki hazavezessen minket, valamint Jeruzsálemben a betegek várták a Silóé [helyesen: Bethesda] tója mellett, hogy az angyal felkeverje a vizét, és abban vessék őket. [...] Nekem pedig a hazám jóvát és csendességét kell kívánnom, és nemcsak különösen a magamét.”¹¹³ A 96. levélben a magyar emigránsok közti irigység és egyenetlenség szaporodását teszi szóvá, majd két történeti példát beszél el a másik emberben való kételkedés és az irigység haszontalanságáról.¹¹⁴

A 36. levélben Mikes leírja a Jénikőből Rodostóba, a száműzetés utolsó helyszínére vivő gályautat, és bemutatja a gályarabok helyzetét. Köztük talált két magyart, akik már húsz éve voltak a gályán. „[M]ondottam, hogy ha nem lehetne-e olyan módot találni abban, hogy megszabadulhassanak. Csak ezt felelék erre: miért mennénk mi már Magyarországra, feleségünk, gyermekünk talán már megholtanak, ott is mivel élnénk; itt ételt adnak, és megszoktuk már ezt a nyomorúságot. A' való, hogy nem vártam ezt a feleletet tőlök, másként is gondolkodnám, ha helyettek volnék.”¹¹⁵ A 63. levélben a fiktív címzett szájába adja az emigránsok helyzetére vonatkoztatott szót: „mi haszna vagyon egy éhelhaló-nak abban, hogy Kolozsvárt jó kenyeret sütnék.”¹¹⁶

A magyar vonatkozású hadi és politikai események közül Mikes részletesen leírja az 1738/39. évi moldvai török hadjáratot, melyben Rákóczi József, az elhunyt fejedelem fia kíséretében vett részt.¹¹⁷ Utal az ezzel kapcsolatos török várakozásra, amit kiegészít a saját véleményével: „mert azt gondolja a porta, hogy mihent Vidinben érkezőnk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül, és hozzánk jó. Talám úgy lehetne, ha az öreg urunk élne, de most, hogy hozzánk jöjjön valaki, Isten ne adja.”¹¹⁸ A hadjárat útvonalának megváltoztatása kapcsán megjegyzi: „Az Isten megoltalmazta édes hazánkot a rablástól.”¹¹⁹ Erdélyhez közeledve érzékeny hangot üt meg: az „édes Olt vize” kapcsán megjegyzi: „Csak azt sem láthattam suhajtás nélkül, mert olyan édes hazából foly ki, ahonnan 31 esztendő óta fogvást vagyok

111 Uo., 291.

112 Uo., 195, 238 (84. és 101. levél).

113 Uo., 314–315.

114 Uo., 221–222.

115 Uo., 80.

116 Uo., 148.

117 Uo., 271–307 (127–156. levél).

118 Uo., 278 (134. levél).

119 Uo., 285 (139. levél).

kirekesztve.”¹²⁰ Többször emlegeti az út közben távolról látott erdélyi havasokat, „Erdély köpönyegit” és szülőfaluját, Zágont.¹²¹ A jászi (Iași) tartózkodás alatt attól tart, a császári csapatok „Csíkból reánk üthetnek, és egy étszaka az ágyban találnak. Olyan öltöztetőkre nincsen szükségem.”¹²² A hadjárat után hálát ad, hogy a török nem tett kárt Erdélyben és Magyarországon.¹²³

Két év múlva, 1741 augusztusában Mikes hírt ad Mária Terézia megkoronázásáról. A királynő „a lovon való ceremoniát is végbenvitte, a világnak három részire vágott a karddal, megmutatván, hogy annyi felől való ellenségtől megoltalmazza az országot. A ceremonia igen szép”¹²⁴ – fűzi hozzá. A következő levélben keserű iróniával folytatja:

Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet foglalkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tisztartóval, se számvetővel, a perlekedésben a fejünk nem fáj, a kvártélyos nem szomorgat, a jószágyszerzésen vagy elvesztésin nem törődünk, a más sorsát, tisztsegit, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük; gondolom, hogy más sem irigyli a miéinket [...]. Abban nem törjük a fejünköt, hogy a gyermekinknek micsoda jószágot hagyjunk, mint neveljük, micsoda tisztseget, házasságot szerezzünk nekik.¹²⁵

A sorok mögött az áll, hogy Mária Terézia uralkodása első hónapjaiban végleg elutasította a magyar száműzöttek kérelmét a hazatérés iránt: „ex Turcia nulla redemptio”, válaszolta.¹²⁶

Rákóczi hosszabb történeti visszatekintéseivel szemben Mikesnél csupán néhány elszórt utalást találunk a magyar történelemre. Ezeket a levélíró többnyire írott forrásokból merítette, s nincsenek összefüggésben a szabadságharcral vagy a száműzöttek helyzetével. A keresztes háborúk történetében például megemlíti II. András királyt, mint a keresztes hadak vezérét,¹²⁷ a püspöki méltóságról szóló fejtegetésben a gazdag magyarországi és erdélyi püspökségek szerepére utal.¹²⁸ A templomos rend történetét és templomaik pusztulását előadva megjegyzi, „Még

120 Uo., 288 (142. levél).

121 Uo., 292 (146. levél), 295 (147. levél), 297 (149. levél).

122 Uo., 300 (150. levél).

123 Uo., 307 (156. levél).

124 Uo., 315 (164. levél).

125 Uo., 315–316 (165. levél).

126 MIKES, *Törökországi levelek...*, 731.

127 Uo., 189–190 (80. levél).

128 Uo., 129 (57. levél).

Magyarországon látni olyan romlott templomokat”, s felteszi a kérdést, miért nevezik a magyarok a templomosokat „veres barátoknak”, s hogy „volt-e lakások Erdélyben?”¹²⁹ Az egyetlen magyar történelmi vonatkozású, hosszabb história az I. Ulászló [tévesen V. Lajosnak nevezett] magyar király és II. Murád szultán által megívott 1444. évi várnai csata elbeszélése, melyben Mikes a magyarok esküszegését és a törökök természetfölötti segítséggel aratott győzelmét emeli ki.¹³⁰

Összegzés

A korábbi kutatások túlnyomó többsége az önéletrajzi műfajokat, köztük a memoárt és a vallomást, valamint az irodalmi levelet – a naplóval, az útbeszámolóval, a dialógussal, az esszével és néhány más műfajjal együtt – a nemfikciós műpróza körébe sorolta.¹³¹ Rákóczi és Mikes itt elemzett művei esetében ez a hozzárendelés problematikus, s pontosabbnak tűnik a félfikciós műpróza terminus használata. A fikcionális–nemfikcionális szembeállítás túlságosan merev kategóriákat eredményez, s nem számol az átmeneti formák lehetőségével. Rákóczinál és Mikesnél egyaránt megfigyelhető a fikció és a nemfikció közti gyakori ingadozás. Az önábrázolás színpadaiként a három mű a szerzői fikció eltérő változatait képviseli: míg Mikesnél többnyire valóságos alakok lépnek fel egy alapvetően fikatív kontextusban, Rákóczi rejtve alkalmazza a fikciót az önéletrajzi szövegekben.

Rákóczi célja nem csupán saját maga előnyös megörökítése a történelemben a „tényszerű” értelmező feldolgozása révén, hanem szeretné megérteni az életet és a saját „én”-jét. A *Confessio* és a *Mémoires* társadalmi kommunikációs eszközök, melyek visszatekintő módon ábrázolják, stilizálják át és „racionalizálják” az életét, illetőleg annak egy részét. Mindkét műben politikai paradigmák és vallási gondolati alakzatok lépnek kölcsönhatásba az önészlelés és önleírás mintázaival. A *Confessio* a belső, a *Mémoires* a külső történéseket állítja előtérbe, miközben mindkét mű, bár eltérő modalitású, alapvetően múltbeli tetteket, felismeréseket, meggyőződéseket és hiteket reflektál, és próbál meg utólag igazolni. Mindkettőben vezérmotívumnak számít a ragaszkodás egy korábbi döntéshez; fő feladatuk a szuverenitás-gondolat igazolása, a száműzetésben veszélybe került identitás megerősítése és védelme, a fenyegetettség, a menekülés és az elmagányo-

129 Uo., 166 (71. levél).

130 Uo., 359 (203. levél).

131 Vö. pl. Klaus WEISSENBERGER, *Die Gattungen der nicht-fiktionalen Kunstprosa im NS-Exil: Verkannte Formen literarischer Identitätsbestätigung* (Berlin: Erich Schmidt, 2017).

sodás irodalmi feldolgozása.¹³² Rákóczi megkísérli, hogy politikai, diplomáciai és katonai vereségeit erkölcsi győzelemként ábrázolja. Mindez alapvetően befolyásolja a Magyarország-ról rajzolt képet.

Rákóczi és Mikes eltérő módon viszonyul a „haza” fogalmához; a három mű Magyarország-, illetőleg Erdély-képeiben különböző arányban és más-más módon jelenik meg tényyszerűség, valóságközeli ábrázolás és fikció vegyítése. A három tényező viszonyának fő jellemzői a *Confessió*-ban az elbeszélő gyakori perspektívaváltása; a tények, a fikció és a félfikció közti állandó ingadozás; az életút tudatosan teologizált, vallási-mitikus áthangolása. A fikció gyakran a hitelesség létrehozásának eszközéül szolgál, s előfordul, hogy gyermek- és ifjúkori traumákból, szándékolt szubjektivitásból vagy a nevelés sajátosságaiból eredeztethető. Miközben Rákóczi számos eseményt és jelenséget többé-kevésbé valóságként rögzít, változatosan alkalmazza az irodalmi átformálás és retorikai szerkesztés eszközeit. A megváltozott viszonyoknak és saját célkitűzésének megfelelően válogat a múlt eseményeiből, miközben több körülményt szándékosan elhallgat. Azzal, hogy újra és újra önmagát vádolja, valójában felmentést remél az olvasótól. Nem tematizálja kellő világossággal személyes felelősségét a történelemért, s igyekszik áldozatként bemutatni önmagát. Úgy törekszik a „tárgyilagosság”-ra, hogy a magyar történelem számára fontos eseményeit és az ország aktuális helyzetét a saját politikai és katonai törekvéseinek szempontjából, az önigazolás igényével ábrázolja. Több ponton csúsztatást és a rendi-fejedelmi nézőpontból adódó elfogultságot találunk a Habsburgok magyarországi szerepének megítélésében.

A *Mémoires* személyes tanúságtétel egy politikai-katonai kísérletről, egyben részleges felelősségvállalás a történelemért. Egyszerre fejez ki egy politikai gondolatot, egy morális magatartást és egy vívódásban kiharcolt meggyőződést. Előtérbe lép a történetírói szerep, a résztvevő és szemtanú krónikási attitűdje, s megfogalmazódik a magyar rendi társadalom bírálata. Rákóczi tisztában volt az emlékirat készítésének szabályaival, ismerte a műfajjal kapcsolatos elvárásokat, s tudta, az emlékirat történeti dokumentum jellegéhez kévéssé illik a spirituális hang és önértelmezés. A nemzeti, történelmi feladatok végrehajtását, a hadvezér és politikus tetteit állítja a középpontba, s bár kevesebb a személyes megszólalás, itt is többször bevallja a maga és nemzete „hibái”-t. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, a két mű a magánember és a politikus-hadvezér Rákóczi kétféle énjét vetíti ki, irodalmiasítja és mitizálja, részben eltérő eszközökkel. Mindkét mű Magyarország-képében kü-

132 Gábor Tüskés, „Psychomachie d'un prince chrétien: au carrefour des genres autobiographique et religieux. François II Rákóczi: *Confessio peccatoris*, I–II”, *Chroniques de Port-Royal* 66 (2016): 401–426; 67 (2017): 323–341.

lönböző valóságszintekkel kell számolnunk, melyek közül az egyik az önéletrajzi elbeszélés, az emlékezés és értelmezés szintje. Tényszerűség és fikcionalitás, fikció, félfikció és nemfikció csak együtt, egymás viszonylatában érvényesek.

Rákóczi szabadságkultusza szorosan kötődött a magyar függetlenségi hagyományhoz, azon belül különösen a 17. századi szabadságküzdelmekhez.¹³³ Ennek folytatását Istentől rendelt kötelességnek, küldetésnek tekintette. Szabadságfogalma magában foglalja a szabad királyválasztást, a törvényeket megsértő uralkodó elleni felkelés jogát, a nemesi kiváltságokat és a törvények megtartását; beletartozik a független állam, az ország érdekeit szolgáló gazdaságpolitika, az ipar és kereskedelem fejlesztése, valamint a műveltség terjesztése. A célokat a különböző társadalmi rétegek, népek és felekezetek összefogásával, fegyveres harccal akarta elérni.

A *Törökországi levelek* olyan irodalmi diskurzus, melynek jelentését Mikes a fiktív címzett felé fordulás gesztusában rejtje el. A gyűjtemény fő műfaji jegye a misszilis *lettre familière* művészi imitációja. Mikes a fiktív levél, az önéletírás és a napló fomaival kísérletezik, miközben sűrűn alkalmaz ironikus tükrözéseket és töréseket. Megmutatja, hogy a tényekkel való fikcionális játékban lehetséges az önéletrajzi elbeszélés, mely ugyanúgy tudatában van a tények konstruáltságának, mint a fikció valóságosságának. A fiktív címzett mintegy pótolja a szülőföld, a rokoni kapcsolatok és egy élettárs hiányát, egyben befogadói háttérrel nyújt, és lehetőséget biztosít a levélírónak a haza képének ébrentartására. Az irodalmi levél potenciálját és az Erdélyre való utalásokat Mikes eszközként használja saját arcképének megkonstruálásához és önmaga meghatározásához. Változatosan alkalmazza, variálja, és következetesen a fikciónak rendeli alá a műfaj retorikai alakzatait, a tényeket és olvasmányainak anyagát. Perspektívája a fejedelem szolgálatába fogadott, abban mindvégig kitartó, franciás műveltségű, a felvilágosodás küszöbén álló erdélyi nemesé. Kritikusan ábrázolja az elhagyott haza nevelési viszonyait, miközben rejtett módon jeleníti meg kenyéradójától eltérő felfogását az életét alapjaiban megváltoztató szabadságharcról, az emigráció értelméről és a szabadság mibenlétéről.

133 KÖPECZI, *A bujdosó...*, 558–559.